

СТОРИЧНИЙ НАРИС «УКРАЇНА НА МАРШІ»

УКРАЇНА НА МАРШІ

Впродовж 25 років незалежності ми перейняли пошуком відповіді на хрестоматійне запитання: «Куди йдемо?». Здавалося б відповідь лежить на поверхні — вона була сформульована предтечею української демократичної думки європейського рівня Михайлом Драгомановим ще півтора століття тому: «Вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон і послужитися тим рухом. Інакше той рух піде проти нас, роздавить нас». Ось це визначення і стало першою віссю координат в усвідомленні відправної точки української національної ідентичності.

Подальші кардинальні зрушення у самосвідомості нашого народу пов'язані з перебігом доби від Тараса Шевченка до Лесі Українки: саме тоді провідна інтелектуально-політична еліта України врешті-решт перестала вважатися «українофілами» і стала ідентифікувати себе «українцями». Цей культурно-інтелектуальний прорив знайшов своє відображення у самоусвідомленні особливості нашої вітчизняної історії — тяглості її етнічної та перервності державно-політичної традиції. Відтак

Михайло Грушевський зафіксував другу визначальну вісь української національної ідентичності: «Студіюючи політико-державний устрій, ми, скільки можемо, повинні вияснити собі питання, в якій мірі він був ділом самого народу, чи виріс він на ґрунті народнім, чи звідкілясь був накинений. Вияснити, наскільки відповідав він потребам народним...».

Визначальною точкою перегину цих двох осевих координат — демократичної Драгоманова й народницької Грушевського — став могутній акорд утвердження держави-нації з прийняттям влітку 1996 року Конституції незалежної України. Цим актом було підтверджено кардинальні зрушення в самоусвідомленні «Українського народу — громадян України всіх національностей». Конституція України провела історичну межу між бездержавним минулим і державотворчим сьогоденням нашого народу, заклала підвалини демократичних перетворень в країні.

Настав час дієвого самоствердження на міжнародній арені. Це потягло за собою необхідність рішуче позбутися низки комплексів, що залишилися у спадок від перебування у складі

Тарас Шевченко

Леся Українка

Іван Франко

Михайло Драгоманов

Михайло Грушевський

Державотворення. Художник О. Кулаков

Російської імперії. До таких можна віднести тривалі намагання державної бюрократії копіювати рішення та заходи Російської Федерації, схильність ряду представників чиновництва та бізнесу запозвяти рахуватися з російськими інтересами, на шкоду українським національним. Тривалий час менталітет «меншого брата» також надочучливо виявляв себе: у тяжінні скаржитися на утиски з боку Росії; ображатися, коли Росія ігнорувала українські інтереси; бачити навколишній світ насамперед очима Росії; сумніватися у власних можливостях утвердитися на міжнародній арені без підтримки чи згоди Росії.

Анексія Криму та розв'язання Російською Федерацією війни на Донбасі поставили питання ідентичності України в принципово іншу площину. Настав час усвідомити, що Росія — це постійний виклик Україні, на який слід безперервно знаходити адекватну відповідь і формувати українську національну ідентичність як рівнозначну фактору національної безпеки. Маємо жити і творити з урахуванням того, що є «час війни і час миру», бо, згідно Святого Письма, «для всього свій час, і година своя кожній справі» (Еклезіаст).

До такого рівня розуміння власного шляху в історії ми прийшли через Майдан 2004 року та Революцію Гідності 2013–2014 рр. Ці визначні події в Україні зримо довели, що широко відомий вислів Леоніда Кучми «Україна — не Росія» врешті-решт утвердився й закріпився в свідомості переважної більшості українських громадян як цілий історичний етап «ідентичності спротиву». Нині злобу дня визначає нарізна проблема: необхідність опрацювати «ідентичність проекту майбутнього». Надаючи особливого значення подібному документу, Президент України Петро Порошенко у своїй інавгураційній промові зазначав: «А що нам конкретно треба зробити, щоб жити вільно

і безбідно, жити в мирі й безпеці? Це все написано в угоді про політичну асоціацію та зону вільної торгівлі з Євросоюзом. Ми разом доклали зусиль до цього документу. Тепер мрію втілити його в життя...».

Звісно, йдеться не просто про наявність Угоди «на папері», а, що більш значимо, про сприйняття цього документу в свідомості громадян України «як свого». Лиш тільки цей факт міг би засвідчити появу в нашій країні не просто «правлячого класу», а справжньої «національної еліти», яка досягла певного рівня консенсусу щодо ключових проблем поточного моменту: державність, демократія та євроінтеграція. Йдеться і про консенсус еліти у своїх рядах, і про консенсус загальнонаціональний — між народом і елітою. Лише поєднання першого з другим має забезпечити легітимність самої влади і стабільність поступу української держави по шляху євроінтеграції.

Тут було б не зайвим звернутися до досвіду інших країн так званого третього світу, які довели свою здатність до модернізації. Вони вийшли із зони «залежного розвитку» світової периферії і перейшли в розряд хоч би «напівпериферії», все більше наближаючись до ядра капіталістичної світ-системи. Взяти хоча б Бразилію часів президента Фернандо Енріке Кардозу — блискучого інтелектуала, автора понад 20 книг, — який в 1994–2002 рр. змусив привернути увагу всього світу до «Бразильської моделі».

Як він пригадує, у свій час йому довелося довго переконувати колег-економістів у правильності обраного ним шляху. Адже багато з них вважали цей шлях пагубним і говорили, що не можна примусити народ прийняти завідомо непопулярні заходи, неможливо розтлумачити суть складної комплексної реформи для більшості населення країни. «Але, — зазначав Кардозу, — я наполягав на своєму і не помилюся. Метод, до якого ми вдалися, я називаю

«демократичною педагогікою» і до цього дня вірю в його ефективність. Виключно важливо не боятися знову і знову пояснювати народу свою політику... Це, зрозуміло, нелегко зробити, але ніколи не можна полишати спроби прихилити виборця на свій бік. Сам я залишаюся послідовним демократом і не сумніваюся: якщо ви готові представити своєму народу всю можливу інформацію і переконати його у своїй правоті усіма доступними вам методами, до вас рано чи пізно прийде успіх. Якщо ж ви вважаєте, що люди не здатні зрозуміти вас і ними слід маніпулювати заради прийняття правильних рішень, то це – початок великих неприємностей. Та ви й не доб'єтесь нічого такими методами – звичайно, якщо ми говоримо про відкриті суспільство».

Тут, як говориться, нічого додати й нічого відняти: суть легітимності влади полягає саме в тому, чи сприймає її народ «як свою», а не нав'язану ззовні. І в цьому ж її демократизм.

ІДЕНТИЧНІСТЬ СПРОТИВУ: «УКРАЇНА – НЕ РОСІЯ»

Агресія Росії проти України, що триває уже третій рік, поставила проблему самоідентичності України в ряд екзистенційних, пріоритетних і невідкладних. Протиставлення «МИ – ВОНИ» в національній самосвідомості завжди присутнє. Однак в «час миру» воно набуває гуманістичного наповнення, а в «час війни» – це протиставлення неминуче стає демонстративно-войовничим за формою.

Такою є логіка суспільного процесу, і хто її ігнорує – той програє. Доводиться визнати, що наша безмежна толерантність і політкоректність призвели в значній мірі до того, що перед втратою території Криму ми насамперед

втратили довіру з боку критичної частки населення Криму: ми не зуміли своєчасно і належним чином ні протистояти інформаційній інтервенції Росії, ані запропонувати позитивну і привабливу альтернативу модернізації суспільного життя як у Криму, так і в Україні в цілому.

Як це не прикро, але слід визнати, що в значній частці населення України так і не було сформовано відчуття національної самобутності й окремішності українського народу, усвідомлення спільності власної історичної долі й необхідності жорсткої відсічі ідеологічному вариву кремлівських ідеологів. В авангарді ідеологічної війни Росії проти України фігурувала доктрина «спільної православної купелі» (спершу «дніпровської», а згодом і «корсунської»), що відстоювала ідею «триєдиного русского народа – великороссов, малороссов и белорусов». І вона, як це не прикро, знайшла своїх adeptів серед частини українського населення, а ми не знайшли належних контраргументів.

А тим часом в суспільних науках уже давно усталилася точка зору щодо важливості фактору самопізнання будь-якого народу. Адже існування нації спирається на свідому волю її членів до самоорганізації, бо нація – це насамперед колектив людей, які хочуть бути державою або є нею. Кожен народ відрізняється своїм культурним генофондом та самобутністю суспільно-політичного ладу. Як зазначав відомий український мислитель В'ячеслав Липинський, «основною різницею України від Москви є не мова, не плем'я, не віра... а інший, витворений віками устрій політичний, інший... метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства».

Однак ці положення, схвально сприйняті на академічному рівні, практично не були донесені до широких мас. Роль і значення національної інтелігенції в наш час ігнорують, фактично інтелектуальна складова відтиснута на задвірки формування національної свідомості. Натомість ідентичність українців взялися «ліпити» телеканали великих фінансових олігархів. Результати – очевидні. Один телеканал – Перший загальнонаціональний – погоди не зробить.

А тим часом, як і в перші роки незалежності, актуальними залишаються пошуки відповіді на вічні наші запитання: Хто ми? Звідкіля наш рід? Ким ми були? Ким ми є? До чого прагнемо? Агресія Росії проти України небачено загострила дискурс навколо першооснов нашої історії. А саме.

Любецький з'їзд князів 1097 р. Художник П. Андрусів

Коли, власне, розпочалося виокремлення росіян і українців у процесі феодалного дроблення Давньої Русі? Де пролягає цей вододіл? Чи то після смерті Ярослава Мудрого 1054 р., чи то в 1169 р., коли суздальці на чолі з князем Андрієм Боголюбським поруйнували Київ, а сам князь при тому принципово відмовився княжити у Києві й повернувся у своє північно-східне князівство, залишивши замість себе молодшого брата Гліба? Чи то вважати такою гранню рішення Любецького (1097 р.) з'їзду, де князі проголосили: «Кожен хай тримає отчину свою!»?

Боротьба за «київську спадщину»

Здавалось би проблема етнічного розвитку Русі об'єктивно не мала б належати до надто складних, бо наявність досить масивного корпусу джерел дає змогу достатньо реалістично відтворити картину етнічних процесів на Русі під час формування держави аж до її падіння в 40-ві роки XIII ст. Але за однієї умови: досліджувати історичні процеси слід, як то годиться, «без гніву й упередженості». А тим часом уже впродовж століть проблема політизується без міри: «київську спадщину» намагається одноосібно приватизувати «старший брат».

Так, уже російські історики В. Татищев, П. Симоновський, О. Рігельман, Д. Бантиш-Каменський – хто делікатніше, а хто більш свавільно – акцентували увагу на етнічній спорідненості усіх східних слов'ян. І це зрозуміло: ще крок – і ось уже зримо постає концепт «триєдиного русского народа». У цього концепту були й свої противники. Не заперечуючи факту етнічної спорідненості усіх східних слов'ян, О. Шафонський та Я. Маркович однак вважали, що «старшим» є саме малоросійський народ, оскільки «колискою росів» була Київська земля. Більше того, М. Маркевич та Ю. Венелін віднесли формування малоросійського народу ще в древніші часи, а формування російського пов'язали з більш пізніми часами заселення північних земель переселенцями з Південної Русі. М. Погодін, навпаки, вважав українців не автохтонами, а переселенцями на Придніпров'я з Підкарпаття і Волині після татаро-монгольської навали. Оригінальної думки дотримувався М. Костомаров, який у давній історії Русі виділяв шість основних народностей: південноруську, сіверську, великоруську, білоруську, псковську і новгородську. Проте, зазначав він, «всі разом носили вони назву спільної Руської землі, належали до одного спільного складу і усвідомлювали цей зв'язок».

Раз-по-раз спалахувала полеміка й щодо мовної проблеми. Так, згадуваний Погодін заперечував будь-який зв'язок української мови з давньоруською, а М. Максимович, із свого

боку, доводив, що «південноруська і північно-руська мови – рідні брати, сини однієї руської мови», виокремлення яких почалося ще в дотатарський період. У XIX ст. російський дослідник О. Соболевський намагався довести, що українські фонетичні особливості з'явилися лише у XVI ст. А тим часом в полеміці з ним О. Шахматов поступово дійшов висновку, що на базі єдиної загальноруської народності виникли три: південноруська (малоруська) увібрала в себе полян, сіверян, волинян, уличів, і хорватів; білоруська, відповідно, – дереговичів, радимичів, частину кривичів; великоруська – словенів, східну частину кривичів, в'ятчів.

М. Грушевський, як відомо, взагалі заперечував існування «загальноруської» народності, хоча й не міг не визнавати спорідненості української і російської народностей. Однак із суттєвими заувагами: «Київська держава, право, культура була утвором однієї народності – українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської». Наші сучасники теж визнають, що М. Грушевський мав рацію, коли стверджував, що етногенетичний зв'язок українців з Київською Руссю є вищим, бо вони живуть на корінних землях Русі і є її безпосередніми спадкоємцями.

В подальшому практично всі традиції історичної думки дорадянського періоду, їх судження й аргументацію так чи інакше успадкували наші сучасники. На жаль, багато з них намагаються трактувати історію відповідно до існуючої кон'юнктури. А відтак можновладні чвари між давніми князями розглядаються назагал кризь сучасну етнічну призму: «український» Київ, «російський» Володимир-на-Клязьмі, «білоруський» Полоцьк.

А втім, таке «осучаснення» історії недопустиме. Населення усіх цих регіонів у давні часи навряд чи аж так повно усвідомлювало свою належність до тої чи іншої народності, або етносу. Люди скоріше всього були просто жителями. І їх «етнічна», а тим більше «національна», ідентичності на той час були досить умовними. На думку європейських дослідників (Е. Хеш) виокремлення української, білоруської

Златник
Володимира Святославовича

Срібник
Ярослава Мудрого

та великоруської мов дається відчутно взнаки хіба що починаючи з XIII ст., тоді ж відбувається етнічна і соціокультурна диференціація східних слов'ян – на арену історії поступово виходять російський, український та білоруський народи.

Походження Русі

Що ж стосується більш ранніх сторінок Давньої Русі, то тут говорити про етнічну характеристику населення доводиться досить умовно, скоріше метафорично. Саме цю думку відстоював всесвітньо відомий фахівець древньої історії академік Омелян Пріцак.

Насамперед про термін «Русь» і його «національне» наповнення. Як відомо, під 839 р. у «Бертинських анналах» згадується правитель політичної організації («політії»), названої терміном «Рос» (Rhos – візант.). Про що йдеться? Пояснення Пріцака таке. З поділом Середземного моря між християнами й мусульманами (бл. 660 р.) ні ті, ні інші вже не могли вільно подорожувати чи вести торгівлю морем, перебуваючи в перманентному стані війни. Цю нішу заповнили колишні римські городяни іудейської віри, які мали змогу безпечно плавати від Марселя аж до Хозарії. Тим часом їхні неіудейські торгові конкуренти (фризи у співпраці з скандинавськими вождями) спробували знайти шляхи до Євразії в обхід – через Балтійське море. Вони утворили своєрідне товариство морських кочівників і наприкінці IX ст. стали широко відомі як вікінги.

В цей же час балтійськими венедами, яких сусіди згодом стали називати кривичами, були колонізовані певні території на сході й засновані два важливі торгові поселення – Полоцьк і Смоленськ. З часом ці та інші поселення перетворилися на міста-держави, які стали запрошувати до керівництва досвідчених торговельних і військових «менеджерів» – членів балтійських харизматичних кланів. Одним із об'єднань міст була конфедерація Старої Ладоги, Білоозера та Изборська. Кожне місто представляло свою етнічну групу: Стара Ладога – естів; Білоозеро – вепсів (весь); Изборськ – слов'янських венедев. У середині IX ст. вони «запросили на правління» – тобто визнали владу – фризько-датського короля Рьоріка (Рюрика).

А тепер про найголовніше – про етнічний фактор у процесі зародження державності Русь, очолюваної представниками торговельного товариства Rus. Позиція О. Пріцака щодо цього питання така: «Суспільства Балтійського регіону, які тепер розвивалися, звичайно ж не склали національної культури в сучасному розумінні. Дани, фризи й руси були поліетнічною, багатомовною, безтериторіальною спільністю морських кочівників та жителів почасти

«східних» поселень, а подекуди полісних міст і торгових поселень «західного» типу. Руси й фризи виступали міжнародними торговцями, що підтверджує теорію про створення ринку як економічної організації саме торговцями, а не селянами чи ремісниками». Дві останні страти як представники суспільства «нижчої» культури ще не знали літератури чи сакральних текстів – основи культури «вищої». На той час не була чітко окреслена й територія володінь Русів.

Етнічний фактор іде пліч-о-пліч з фактором мовним. Неперервність письмової традиції притаманна осідлій імперії. Мова письма набувала сакрального характеру «національної» спадкоємності лише за умов осідлої культури. Тут зміна династій не руйнувала мовної єдності. І навпаки – кочова імперія часто змінювала не лише правлячий клан (династію), але й самоназву і офіційну мову. Кочова імперія не ставила своїм завданням забезпечення безперервності «національної культури», а, насамперед, прагла необмеженої влади дружини молодих воїнів, націлених на отримання економічного прибутку. Скидаючи один харизматичний правлячий клан, кочівники відкидали й мову цього клану.

Міжнародні кочівні торговці часто кооперувалися із удачливими місцевими племінними вождями, допомагаючи їм запроваджувати прогресивне правління, створювати держави, розбудовувати міста. Однак позбавлено сенсу намагатися визначити «національність» вікінгів і варягів: «Вони її не мали. Це були просто професіонали, готові стати на службу до будь-кого, хто мав потребу в їхньому вмінні і хто міг платити за роботу».

У міських торговельних поселеннях користувалися кількома мовами залежно від функцій. Місцевою мовою спілкувалися сім'ї чи роди, а дві чи більше *linguae francae* служили для професійного вжитку. Отже, робить висновок О. Пріцак, стосовно Русі говорити про національну культуру IX–X ст. немає сенсу: «В балтійській спільності всі її складові елементи – нормани, венеде (слов'яни), балти й фіни – були рівнозначними...»

Варяги. Художник В. Васнецов

Русь як світ-імперія

Узагальнюючи тривалий шлях становлення Русі, О. Пріцак виділяє в ньому три фази: волзький період (бл. 839–930), дніпровський (бл. 930–1036) та київський (1036–1169). Київська фаза відрізняється від двох перших принципово: протягом двох перших руси володіли переважно торговельними шляхами й племенами, але не територіями. В разі потреби вони знищували суперників, збирали данину й контролювали торгові шляхи: волзько-донського до Булгарії та Ітилю, й дніпровського – з варягів через Київ і до Константинополя. І лише третій, київський період має в нашому контексті принципову відмінність – він знаменував собою початок культурної консолідації Русі й спробу її «націоналізації».

У цій третій фазі в Русі відбуваються справді тектонічні зрушення. По-перше, новгородці, як переважно нащадки балтійських слов'ян венедев, здійснили унікальну місію, пристосовавши вікінгівську концепцію «варварського» закону до слов'янської політичної культури. «Руська правда» – перше зведення законів у Східній Європі – походить саме з Новгороду, єдиного місця на Русі, де поняття закону було загально-визнаним, прийнятним і зрозумілим аж до драматичної загибелі республіки «Пан Великий Новгород» у 1479 р.

По-друге, 1036 р. Ярослав, який врешті остаточно взяв владу в Києві, розгромив печенігів і утвердив свій варіант Римської імперії, ідеологічним центром якої став Софійський собор у Києві, а підґрунтям – система новгородських законів. Це підштовхнуло його до введення як сакральної (священної), завдяки місії Кирила і Мефодія й законної мови його володінь саме церковнослов'янської, яка після занепаду Дунайської Болгарії втратила свого власника на державному рівні.

По-третє, Ярослав почав перетворювати Русь у територіальну спільність шляхом осадження княжої мандрівної дружини на київській, чернігівській і переяславській землях. Внаслідок таких дій назви «Русь» і «Руська земля», що засвідчені в другій половині XI ст., стали вживатися тепер у новому значенні, а саме виключно щодо Південної Русі (нинішня Україна). До цього часу «Русь» являла собою іноземну правлячу верхівку з примітивною соціально-політичною організацією, складеною з морських і річкових кочівників, котрі періодично збирали данину (полюддя) для своїх князів, однак не були стабільно пов'язані ні з якою конкретною територією.

Справді «культурна революція» Ярослава спричинила якісно новий стрибок – від поліетнічної, багатомовної й безтериторіальної

Руська Правда

спільності з культурою «нижчого» рівня до «вищої» культури, освяченої сакральною слов'янською мовою. Занепад незалежної Болгарської держави залишив церкву і слов'янський обряд, з його відносно цілим зведенням духовних і державно-політичних текстів, без господаря. Відтак саме це дало можливість «Руській землі» оволодіти цією культурою без загрози втрати власної самобутності. Оприлюднення в 1115 р. зведених редакцій літописів, складених в першому духовному центрі Східної Європи – Києво-Печерському монастирі, – стало своєрідним актом демонстрації «спільності історичної долі».

Висновок О. Пріцака щодо походження Русі однозначний: «Саме тоді, під час Київського періоду, з появою власної історичної самосвідомості, й почала поставати Русь як законна історична сутність». Адже неспроста в нові часи це державне утворення стали називати «Київська Русь», ядро якої склали Київське, Чернігівське і Переяславське князівства.

Приватизація Русі

Готуючись до ліквідації України як держави а українців як нації, нинішні кремлівські власті вдалися до «приватизації» Давньої Русі. Так 5 березня 2011 р. в Російській Федерації було опубліковано указ президента від 3 березня 2011 р. № 267 «Про святкування 1150-річчя зародження російської державності». У ньому зазначається, що «з метою подальшої консолідації російського суспільства» президент РФ постановляє взяти до керівництва уряду пропозицію «про святкування в 2012 році 1150-річчя зародження російської державності». Виконання плану основних заходів щодо святкування було покладено на відповідний організаційний комітет. Інформаційними агентствами Росії було донесено до громадськості, що «в 862 році до влади в Новгороді прийшов Рюрик, і саме ця дата традиційно вважається «точкою відліку» для Росії». Головна частина урочистостей була

запланована на 21–23 вересня 2012 р. у Великому Новгороді.

Появі цього державного документу передувала, так сказати, громадська ініціатива. З пропозицією відзначити 1150-річчя «утворення [образовання] держави» виступив відомий кінорежисер Микита Михалков 18 вересня 2009 р., під час ювілейних урочистостей 1150-річчя Великого Новгорода. Заодно він зазначив, що «слід прибрати в країні, оскільки ми живемо в жадливій грязюці». Ініціатива була почута нагорі і, як повідомили російські інформаційні агентства, президент Росії Дмитро Медведєв дійшов до висновку про необхідність «відзначити в 2012 році 1150-річчя виникнення [возникновения] російської держави».

Що ж стосується думки сучасних науковців, то до неї мало хто прислуховувався. Так, губернатор Новгородської області Сергій Мітін, виступаючи з доповіддю «Новгородська земля – історична колиска російської державності», апелював здебільшого до істориків мінувшини (Татищева, Карамзіна, Соловйова, Ключевського й Погодіна). Губернатор наголосив, що ці історики «вважали 862 рік датою зародження русської державності». До того ж, було зазначено в доповіді, ще в XIX ст. цій даті «указом імператора Миколи I в 1862 р. було надано статусу первісної події російської державності».

Що могли сказати нинішні російські історики проти такої аргументації з боку влади? В черговий раз – «народ безмолвствует», а процес тим часом пішов. На початку 2011 р. лідер ЛДПР Володимир Жириновський виступив з ініціативою зробити Великий Новгород центром святкування 1150-ліття Росії. В російських ЗМІ з'явилася інформація, що основними центрами святкування в 2012 р. будуть Москва, Київ і Великий Новгород.

До честі України – наша держава ухилилася від святкування цього акту «приватиза-

ції» Русі кремлівською владою, хоча на рівні різноманітних громадських організацій «русского мира» на території України відбувся ряд слухань. Їх учасники й не приховували антиукраїнської спрямованості цих урочистостей: «Древня Русь уповні може стати новим інтеграційним центром, що об'єднує не лише слов'янські землі й народи, але й сусідів, як це уже не раз було в період Російської імперії й СРСР».

Про наукову сторону цих ювілейних заходів говорити не доводиться. Тодішній президент Росії Д. Медведєв резонно зазначив, що наука має право дотримуватися абсолютно різних, діаметрально протилежних точок зору на різні події. Інша справа, зазначив президент Росії, великодержавний інтерес: «міркування на користь святкування цього символічного ювілею російської державності переважили, тому що це має значення не тільки і не стільки наукове, можливо сьогодні, скільки абсолютно практичне. А смисл очевидний: консолідація нашої країни, нашого народу з метою подальшого розвитку нашої великої і дуже складної держави».

На практиці це реалізувалося так, що після бучного святкування ювілею у 2012 р., в 2014 р. Росія вдалася до акту агресії проти України. Вторгнення в країну супроводжувалося небувалим ідеологічним прикриттям, що нібито до влади в Україні прийшли «націоналісти» і «фашисти». Росія ж, мовляв, стоїть на захисті традиційних цінностей, започаткованих за часів Давньої Русі – православ'я, народності й соборності. В цій системі цінностей Москви українці не є окремим народом, а лише складовою частиною «триєдиного русского народа», а територія України є лише «задвірками» російської державності. Ось такі печальні підсумки отримано в процесі ідеологічної кампанії щодо «приватизації» Давньої Русі.

Софійський собор

Пам'ятник Володимирі Великому в Києві

Лінія вододілу

А що ж говорить наука історія щодо спадщини Давньої Русі? У грудні 1240 р. Київ був узятий і страшенно погромлений татарами-монголами, що й стало, по суті, фіналом існування Київської держави. Відтоді відійшли у минуле традиційні реалії киево-руських часів: занепадає роль самого міста Києва як великокняжої резиденції; згодом відривається від київського ґрунту й місце осідку загальноруської православної митрополії, осередком якої стає Володимир-на-Клязьмі; з формуванням нової геополітичної реальності – Московського князівства, а далі й Росії – в XIV–XVI ст. закладаються основи світосприймання своєрідної російської цивілізації.

Відправним пунктом цього світосприймання був факт монголо-татарської навали. Звісно, кризовий стан Русі XIII ст. був викликаний небажанням правлячих кланів, їх нездатності змінити стару систему успадкування влади. Але факт залишається фактом: монголо-татарська навала зафіксувала той розкол, який вже фактично відбувся між Північчю та Півднем Русі. А саме – демократичні елементи політичної структури Київської Русі різко відрізнялися від авторитарної повинності несення служби государеві у Московії, що були успадковані від монгольської державної структури.

Суть системи управління, запровадженої монголами в Русі, зводилася до такого: локальний володар мав з'явитися перед ханом, визнати його владу й залишити при дворі своїх близьких родичів як заручників; здійснювався перепис руського населення, на нього накладалася данина й обов'язок постачати у монгольське військо вояків; Орда стала призначати збирачами податків самих руських князів, які свавільно збагачувалися за рахунок своїх співвітчизників. Князі стають представниками Орди, і тим самим державний апарат відділяє Російську державу від власних громадян. За оцінкою К. Маркса (яку російські дослідники намагаються «не бачити впритул»), основною зброєю у боротьбі за владу був наклеп, а князі «насмівлювалися вступати на престол, лише плазуючи, і могли втримати його тільки стоячи на колінах, розпростершись і тремтячи під загрозою кривої шаблі хана». За таких умов владу від Орди могли отримати лише найгірші з князів, позбавлені людської гідності.

Як один із ординських улусів, Московія успадкувала від монголів величезний ландшафт для подальшої територіальної експансії. Захоплення величезних просторів відбувалося швидше, ніж зростало населення, здатне їх освоїти. Це провокувало екстенсивне, а не інтенсивне зростання економіки, супроводжувалося закостенінням застарілої технології (трипільна система в землеробстві, металургія на деревному вугіллі). Виникла необхідність

у підтримці й захисті нескінченних кордонів, і тим самим в утримуванні велетенського військового апарату. В подальшому внаслідок цих процесів між Європою (до якої належала й Україна) і Росією пролягла лінія вододілу.

Далеко не випадково згодом з'явився соціальний попит на царя, який отримав прізвисько Грозний. Іван IV коронувався 1547 р. як «цар і самодержець всія Русі». За взірць коронації було взято візантійську процедуру, але з єдиним винятком: якщо візантійські імператори присягали на символ віри до отримання царських регалій, то митрополит московський приймав присягу в Івана IV уже після коронації.

Отже, наслідком монголо-татарського нашестя стало знищення передумов того культурного стилю, який міг би скластися на Русі внаслідок розвитку традицій XI–XII ст. На думку Дж. Вернадського, Російська держава поєднала структуру «монгольської євразійської держави» з візантійським православним християнством виявилася потім першою євразійською імперією, в яку було вбудовано «тверду релігійну основу».

Ідеологічне оформлення експансіоністського курсу забезпечувала православна церква. Після Флорентійського собору (1438–1439 рр.), де православна церква Константинополя пішла на союз з Римом, шукаючи собі союзника в боротьбі проти османів, і падіння Константинополя (1453 р.) російська церква і російська держава почали швидко набувати національних рис, що виявлялися у дедалі більшому усвідомленні своєї відмінності – навіть вищості – від Візантійської імперії. Від ідеї належності до християнського світу з центром у Константинополі Росія, усвідомлюючи себе єдиним щитом перед загрозою османського нашестя, зробила крок до ідеї єдиної російської церкви.

Відбувалося поступове запозичення імперського мислення. Московські князі й церковні ієрархи дедалі більше переймалися ідеєю своєї зверхності у православному світі. Ідея трансляції (успадкування) імперії набула форми вчення монаха Філофея «Москва – Третій Рим», а Іван IV у 1547 р. вже присвоїв собі рівнозначний імперському титул «царя».

Існувала фундаментальна відмінність між інститутом російського дворянства та інститутом західного лену. Західноєвропейська система була складною мережею взаємних зобов'язань, непорушності приватної власності тощо. В Росії цього не було – помістя можна було втратити будь-коли, оскільки московські, а потім і російські дворяни були лише користувачами землі. Щоб утримувати дворянство на «короткому повідку» Петро I запроваджує в 1722 р. табель про ранги, яка зобов'язувала родові дворянство служити державі до самої смерті й готувати своїх

дітей до державної служби. Для більш жорсткого підпорядкування дворянства Петро I знаходить собі союзника в промисловцях. Служба на фабриці розглядалася як публічний обов'язок і прирівнювалася до військової й громадянської адміністративної служби.

Все це були реальні кроки до набуття російським суспільством тоталітарних рис.

Україна як «пограниччя»

Слово «Україна», на думку багатьох фахівців, означає «погранична земля» і спершу стосувалося справді пограничної смуги між кочовим Степом і осілим лісостепом. Тут переплелися два способи життя, дві культури, два світосприймання. Саме на цій землі зародилася і закоренилася козащина. Перенесення в подальші часи козацької системи правління з пограниччя на волость сприяло поширенню й популяризації назви «Україна», як наймення території, що опинилася під козацькою юрисдикцією. Це нове ім'я поступово замінило традиційне поняття «Русь», успадковане від середньовічної Київської держави.

Саме наше національне ім'я – погранична смуга, Україна – стала кумулятивним перехрестям багатьох культур і релігій. Як і кожне пограниччя, ця територія приховує у собі можливості злиття різних міфічних та релігійно-культурних традицій. Автохтонні хліборобські племена на ній були в своєрідних симбіотичних відносинах з іраномовними скіфськими та сарматськими кочівниками. Зокрема в антах дослідники схильні вбачати змішане слов'яно-іранське населення, оскільки термін «анти» співзвучний з давньоіранськими словами antas (кінець, край) та antias (ті, що знаходяться скраю). Виходячи з цього, є зміст перекладати термін «анти» як «той, що живе на Україні, пограничний житель». Згодом, внаслідок Великого перенаселення народів, на зміну іранській окупації степів прийшла тюркська – від гунської навали в IV ст. аж до зруйнування Києва монголами в першій половині XIII ст.

Отже, є підстави вважати, що в ареалі Східної Європи діяв фактор внутрішнього переродження осілого хліборобського населення під впливом асиміляції інших груп населення. Наприклад, досить обґрунтованою є думка, що синтез слов'янських елементів з іранськими й урало-алтайськими (переважно тюркськими) міг відігравати істотну роль в етногенезі праукраїнських племен, натомість слов'янських з угро-фінськими й урало-алтайськими – в етногенезі племен праросійських.

Відтак процеси етнічно неукраїнських державних структур теж слід трактувати об'єктивно, нарівні з етнічно українськими державними

утвореннями, без тіні будь-якого месіанізму. Так, дослідник княжої доби має трактувати безсторонньо не тільки Русь Київську, а й тюрко-монгольсько-половецьку державу. Історик козацької доби повинен паралельно і неупереджено трактувати як державу Війська Запорозького, так і Кримський ханат. За такого підходу кримські татари – це не дикі заїди, грабіжники, а на рівні із запорожцями – наші предки.

Цьому є немало прикладів. Зокрема з середини XVI ст. єдиною українською княжою династією після Рюриковичів були князі Ружинські-Половці. Вони походили від половецького володаря Тугор-Таркана (помер 1096 р.), тестя Київського великого князя Святослава Ізяславовича (1093–1113). Столиця половецької держави Шарукань знаходилася поблизу нинішнього Харкова.

Звісна річ, руські князі Рюриковичі, як і половецькі, мали між собою постійні порахунки, союзи та усобиці, але 1223 р. на р. Калці вони спільно боронили свою батьківщину (власне територію!) від монгольської навали. До того ж велика частина половецьких князів увійшла тоді до руського християнського культурного ареалу. Свідченням тому є імена половецьких князів того часу як Юрій Кончакович, Данило Кобякович, Ярополк Томзакович, Гліб Турівич.

Тюрколог Агатангел Кримський, який (як і визначний український економіст Михайло Туган-Барановський), сам частково татарин за походженням, зазначав: «Не тільки спеціалістові-антропологові, ба й першому-ліпшому туристові часом одразу буває видно величезну схожість антропологічного типу багатьох теперішніх татар-кримчаків та українців. З першого погляду іноді не можна й розпізнати, чи татарин-кримчак перед вами, чи українець».

Омелян Прицак наводить вражаючі статистичні дані про факт масового потатарення українців у Криму. Вчений посилається на свідчення османсько-турецького подорожнього Евлія Челебі, який 1641–1667 рр. побував у Східній Європі, провів певний час у Криму, брав участь у кримських походах в Україну. Посилаючись на перепис населення, який за волею Чингізхана мали робити кожні 30 років, Евлія стверджує, що тодішній Кримський ханат складався з 24 «судових» повітів і поділяв населення на три групи: повноцінні мусульмани; православні піддані – робітники мусульман (есір), окресловані як «козаки» – українці, та ра'я – оподатковані піддані різних спільнот (євреї, кримчаки, вірмени, греки). Мусульманського населення було 187 000 душ: із них 87 000 осіб належало до військового стану. Населення українського походження налічувалося 920 000. Евлія поділяє їх на три групи: 1) піддані (есір) – 600 000; 2) рабині, жінки, дівки – 120 000; 3) діти – 200 000.

Данило Галицький

Лев Данилович

Таким чином, співвідношення татар і українців у Криму було 187 000 : 920 000. Тобто українці становили чотири п'ятих населення півострова. У 1666–1667 рр. Евлія додає: «Отже, якби – але хай нас Аллах охоронить від того – така велика кількість невірних-непокірливих (ак) козаків (і українців) збунтувалися, то вони б перевернули увесь Кримський півострів догори ногами. Це дійсно тільки завдяки благословенню, що випливає з чудес Мухамеда, що вони (козаки) цілком неспосібні до бунту».

До речі, чисельність ра'я – євреїв, караїмів, вірмен та греків – у Криму становила, за Евлією, 20 000 душ.

Вплив євразійського Степу на формування соціонормативної культури України не вичерпувався лише впливом степових кочівників, від яких було запозичено багато тактичних військових засобів і звичаїв. Так само великий вплив мала східна грецька (візантійська) релігійна й культурна традиція. Вона діяла зсередини, формуючи саму духовність суспільства.

З XIII ст. Русь все тісніше зближається із Заходом. Галицько-волинський князь Данило добре усвідомлював принципову небезпеку «отатарювання» південно-східних регіонів для своєї влади і всього державного ладу. Орієнтуючись на Європу, він здійснив кілька походів на територію «татарських людей», яка досить поширилася на прикордонній смузі Случі, Тетерева та Південного Бугу. М'який від природи за вдачею, Данило, однак, не спинився перед розоренням міст і масовим побиттям місцевого населення. Однак з часом Східна Україна виявилася замкнутою для Данила рядом татарських вальмих спільнот. У підсумку, його влада була вимушено обмежена землями Галицько-Волинського князівства. Спадкоємці Данила теж не вийшли за межі місцевої галицько-волинської політики, спрямованої переважно на Захід.

А вплив Заходу ставав все відчутнішим на території Галичини і за сприятливих обставин міг дати досить позитивні результати. «Слабою стороною української культури було

те, – наголошував М. Грушевський, – що вона опиралася на надто незначну верхню меншість населення. Падіння державного життя у зв'язку з упадком багатого міського і землевласницького боярства підірвало її вповні, і із неї уціліли тільки ті жалюгідні рештки, які могли бути завсвоєними народними масами та темним сільським духовенством, – залишки, які не дають нам ніякого уявлення про багатий культурний зміст і розвиток старої Русі і в посторонніх елементів, які дотикалися до неї, створювали зовсім невірні поняття про останню».

«Вестернізація»

Успіхи, досягнуті владою Романовичів у XIII ст. виявилися тимчасовими. А тим часом тиск Орди на Галицько-Волинське князівство посилювався, що, врешті-решт, призвело до краху регіональної програми об'єднання українських земель. Південноруські правлячі кола вирішили зробити ставку на Польщу і Литву.

Початок литовської зверхності був покладений 1340 р. коли син литовського князя Гедиміна Любарт закріплював на Волині і в Галичині. Впродовж двох-трьох наступних десятиліть українські землі майже без опору були інкорпоровані в державу під промовистою назвою – Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське (ВКЛ). Цю інкорпорацію було здійснено у формі кондомініуму (спільного володіння), що передбачала збереження данницької залежності окупованих Литвою територій від Орди.

Новостворене Велике князівство Литовське стало формою самоорганізації населення, далі відомого як литовці, білоруси й українці. А поки що відбувався потужний процес «зрушення» литовської правлячої династії. Політичне й культурне життя розвивалося на історичних традиціях Київської Русі. Староруська (старобілоруська та староукраїнська) мова стала державною, а судочинство опиралося на правові традиції руського княжого судочинства. ВКЛ перебрало також військовий досвід Київської Русі – організацію війська та будівництва фортець. Православна церква мала змогу вільно розвиватися і впливати на культурно-освітній розвиток країни. В містах розвивалися ремесла й торгівля. Династичні споріднення руських і литовських княжих родів посилювали асиміляційний процес.

Станові перепони між верствами були досить умовними й відкритими. Право на володіння землею надавала військова служба, яка не пов'язувала його жорстко ні із знатністю походження, ні із спеціальними привілеями, які передбачали б особливі права. Тягла (селянська) служба окремих груп поєднувалася з військовою (боярською). Лише наприкінці XV ст. доступ до боярської служби обмежувався

Велике князівство Литовське у складі Речі Посполитої

окремим колом шляхти. Відтоді утверджується нове поняття «бояре-шляхта».

Ситуацію соціального та ідеологічного розколу в українському суспільстві спричинила раптова хвиля «вестернізації», пов'язана із переходом українських земель під безпосередню юрисдикцію Польської Корони. Дві цивілізації, дві системи цінностей – католицька і православна – були поєднані в одному державному утворенні, що за тих умов автоматично призводило до протистояння.

Захопивши Галичину, Польща вдалася до політичного маневрування. Кревська унія (1385 р.) оформила династичний зв'язок між Польщею та Великим князівством Литовським, куди входила більшість українських земель. Люблінський сейм, який тривав з 10 січня по 12 серпня 1569 р., став поворотним пунктом в історії України. Інкорпорація українських земель Польщею не викликала будь-якого протесту з боку української еліти, оскільки їй було гарантовано збереження всіх її маєтностей і майнових привілеїв, зрівняно з коронною шляхтою, і до того ж звільнено від податків на користь ВКЛ. Тобто відбулося «роздержавлення» шляхти з приватизацією нею державних земель ВКЛ. Відтепер шляхта втрачала свій військовий характер і перетворювалася у верству сільськогосподарських підприємців. У гонитві за нагромадженням експортної продукції (хліб) шляхта вдається до організації плантаційного фільваркового господарства й посилення панщини.

В першій чверті XVII ст. остаточно формуються велетенські земельні латифундії князів, лише номінально підлеглих контролю державної адміністрації і урядової влади. На території маєтностей роду Вишневецьких на Лубенщині (якій за площами не було рівної в усій Європі) діяли одна влада і одне право – князівські, 10 княжих родин володіли 55% всього поземельного фонду України.

бод, природне для вихованої на засадах рівності польської шляхти, призвело в Україні до протилежного результату. Одна річ сама еластична модель польської демократії середини XVI ст., і зовсім інша – проекція цієї моделі на провінцію, де відбулася політична й ідеологічна деформація цієї моделі, ускладнена відмовою від принципів релігійно-національної толерантності. Тобто традиції свобод польської демократії органічно не закріплювалися, обмежуючись поверховим копіюванням чужої, невластивої місцевим звичаям суспільної моделі. На культурне середовище однієї цивілізації форсовано накладалися суспільні відносини іншої. Форсовані темпи цього сліпого копіювання стануть прикметою українського політичного мислення, знову і знову доводячи ситуацію в країні до соціального вибуху.

Одним словом, внаслідок форсованої «вестернізації» місце типового для Великого князівства Литовського архаїчно-патронального флору заступала національна, соціальна й релігійна ворожнеча. Виробилася свавільна модель поведінки магнатської всездозволеності, що з логічною фатальністю вела державу до катаклізму.

Кревська унія (документ), 1385 р.

Українська аристократія, нащадки князів і бояр середньовічної Русі (за окремими винятками), не виступила з своєю власною конструктивною програмою. Принадливість польського аристократичного способу життя і барокової культури були такими могутніми, що впродовж приблизно двох поколінь після 1569 р. майже всі аристократичні родини й значна частина середньої шляхти навернулися на католицизм, приймаючи в такий спосіб польську національність. Форсоване запровадження парламентських сво-

Національно-визвольна революція

Керівництво національно-визвольною справою у Речі Посполитій перейняв від аристократії новий елемент – козацька військово-політична організація, Військо Запорозьке. Аристократи могли співпрацювати з польською стороною в межах автономії, однак українських козаків такий стан справ не влаштував. До того ж, Річ Посполита виявилася нездатною забезпечити своїм українським провінціям захист від Орди. Тут слід зважати на одну вельми важливу обставину. Кримські татари як народ після виокремлення із Золотої Орди прагли жити мирним життям, займаючись скотарством. Був час, коли татари навіть зблизилися із слов'янами русько-литовського князівства і польського королівства. Так, за часів хана Хаджи-Девлет Гірея (1438–1477), що прийшов до влади за підтримки військ Великого князівства Литовського, між татарами і слов'янами встановилися дружні торгові відносини. Сам хан жертвував на християнські монастирі.

Але таке становище тривало лише до 1478 р.: в цей час самостійність кримського юрту закінчилася, ним заволодили турки. Менглі-Гірей, один із восьми синів Девлет-Гірея, залишаючись ханом, визнав себе васалом турецького султана. З цього часу політика кримців щодо християн змінилася у протилежний бік. Причиною цього був не стільки жорсткий характер нового хана Менглі-Гірея, скільки той фанатизм, який стали прищеплювати татарам їх підкорювачі – турки. А оскільки Чорне море було закрите османами для решти європейських країн, то торгові міста Криму віднині стали спеціалізуватися на торгівлі невеличкими й обмеженим асортиментом тубільних товарів. Не минало жодного року, щоб татари не вчиняли набігу на Україну, збираючи від 5 до 60 тисяч осіб у неволю.

За ситуації, що склалася, сам факт появи козацтва в південних степах був реакцією на постійну загрозу з півдня. На ту загрозу, яку Річ Посполита уже була нездатна усунути. Що найголовніше – Польща накінула Україні суспільний устрій, ненависний більшості українського народу. До того ж держава була нездатна зачислити козаків до якогось із існуючих станів: шляхти, міщан чи холопів. А намагання знищити козацьку військову організацію призвело до напруження, яке у 1648 р. вибухнуло козацькою революцією.

Після перших боїв між козаками й польськими військовими загонами широкі верстви населення «показачилися», військова організація пограниччя поширилася на широкі простори,

звільнені від польського панування та послужила основою нового суспільного й адміністративного ладу. Назріло питання про встановлення нового ладу: чи мало козацтво якусь усвідомлену програму побудови нової держави? Питання це залишається актуальним і на 25 році незалежності України у XXI столітті.

Однак це питання настільки делікатне, що доведеться послатися на авторитет Михайла Грушевського: «Я в повній мірі признаю, що Хмельницький був великий чоловік – але його величчя не лежала в площині ні політичного, ні державного будівництва Нової Європи. В нім занадто багато від Азії, від великих азійських завойовників, фундаторів держав-Орд. З тою важливою відміною, що для нього матеріалом, гарматним м'ясом служили не чужі, підбиті племена, а свій власний нарід. Він збудував свою

Дмитро (Байда) Вишневецький

владу, владу пануючої старшинської верстви, ціною страшних жертв мас. Він зробив пусткою половину України, щоб укріпити панування своє і своєї династії, чи своєї компанії в другій половині, але і звідси розігнав половину людей, примусив тікати за кордони України, поза межі досягнення його влади. В нім просто вражає ця марнотратність українським людським матеріалом в кампаніях і байдужість про захованне території. В нім цілком не видно елементарної державної економіки, руки «державного хазяїна Української землі», як колись говорилося».

І Грушевський був не поодиноким у такій оцінці. Трагізм ситуації полягав у тому, що і в самого Хмельницького, і в його оточення на перших порах бракувало чіткого уявлення державницької ідеї, ясного політичного плану утвердження держави, реалізувати які можна було б лише спираючись на інтереси різних верств народу. Йдеться не про те, що в оточенні Хмельницького не було розумних голів чи блискучих ідей – їх виявилось недостатньо для того, щоб опанувати стихію революційного піднесення, вийти на новий рівень розуміння проблем, їх критичного переосмислення. Для цього не було ні часу, ні сприятливих обставин, ні необхідного інтелектуального забезпечення в широкому загалі. Непогомована стихія брала гору над консервативним елементом, який міг би бути забезпечений вихідцями із родин колишньої княжої верхівки. Проте на загал ці останні були спольщені, а дрібніші маргінальні групки були перейняті здебільшого ідеєю реваншу за власну кривду.

Селянство переважно скинуло з себе тягар кріпаччини й показачилося. Однак в

декларація Хмельницького не знаходимо жодного бажання врахувати цю нову реальність: визначити коло обов'язків і прав, а відтак пов'язати з новим ладом України. Але проти повороту кріпацтва ніяких гарантій не було, а тому маси селянства тікали з «визволеної України» на Слобожанщину «під московську неволю». А ще гіршим було те, що в декларація і відозвах Хмельницького не можна було знайти розуміння прав міст і міщанства. Саме міщанство на той час було активом братств і просвітництва. Однак козацька старшина свавільно накинулася на міщанство, перебираючи до своїх рук усі права і свободи, які були здобуті міщанською громадою. Козацька старшина взялась безмірно виснажувати міщанські промисли. Міста після Переяславських угод постарались потрапити під захист Москви.

Тобто держава Хмельницького виявилася нездатною забезпечити інтереси двох найважливіших трудових станів – селянство тікало за кордон, а міщанство тікало з-під влади козацької старшини, яка, висловлюючись термінами ХХІ ст., жорстко вимагала «відкатів». Цьому сприяв полковий устрій Гетьманщини. Полковники, залишаючись полковниками над військом, прилучали до своїх повноважень функції старост-державців, а потім і функції поміщиків. Інші верстви, крім козацької старшини, залишилися не зв'язаними конструктивно з козацьким устроєм. Вони не відчували над собою опіки української держави. У ці тріщини державного ладу й став проникати московський централізм.

Отже, в царині державного будівництва доба Хмельницького і його наступників показала

Богдан Хмельницький, портрет з гравюри Вільгельма Гондіуса, XVII ст.

себе досить невиязно. Виявив себе клубок протиріч, насамперед між інтересами покозачених народних мас, з одного боку, та поміщицько-старшинськими тенденціями козацької верхівки, які під час торгів з Москвою переймалися своїми егоїстичними інтересами. До цього додалися й успадковані дефекти євразійської соціальної структури – недорозвинутість українського міста, слабосилість міщанства, малочисельність інтелігентських верств. І, щонайгірше, – дошкуляла культурна відірваність України від загальноєвропейських процесів.

Однак, попри всі негаразди, це велике потрясіння, викликане Хмельниччиною, виявилось благоїдним для народу. Воно високо підняло «простих людей» над рівнем їхньої неволі й гноблення, дало їм можливість відчутти себе пвноцінними людьми, побачити привабливу перспективу вільних людей, що стали над старими класовими й становими перепонами, отримавши визнання в міру своєї енергії, здібностей і заслуг. Ідеал козаччини, вільного фермерства став на віки провідною зорею українських мас.

«Руїна» України

Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького внесла радикальні зміни в самосвідомість усіх верств українського суспільства. Найширші маси селянства, з яких 60–80% проголосили себе козаками, отримали можливість реалізувати на практиці заповітну мрію, діставши «землю і волю». Ці покозачені селяни прагнули «навіки не мати панів», а до того ж не платити ніяких податків. Таке бажання можна було зрозуміти, але воно погано пов'язувалося із завданнями державного будівництва – хто не платить податків своїй державі, змушений буде платити податки чужій.

А до того ж ідеал суспільного укладу народу дуже вже відрізнявся від ідеалу козацької старшини. Завершальним кроком революції старшина вважала можливість посісти місце польської шляхти й стати новим привілейованим класом. І, як на те, ці побажання цілком відповідали тим процесам, що від-

В'їзд Хмельницького до Києва. Художник М. Івасюк

бувалися в Московській державі – утвердження кріпосного ладу на основі утвердження привілейованого землекористування. Співпадіння інтересів української старшини і Москви призвело до того, що державно-феодалну власність на землю, яка утворилася в ході Визвольної війни, стала поступово заступати форма землеволодіння, дана «на ранг» – тобто на виконання певних посадових функцій. Так як і нині, поступово, але неухильно, відбувалося зрощення влади і власності, що зрештою переходило у спадкову форму довічного володіння великими маєтками.

Козацька старшина стала домагатися статусу російського дворянства. І знаходила порозуміння з Москвою: обмежуючи політичні права козацької еліти, російські самодержці одночасно розпалювали її соціально-економічні апетити. Гонитва за маєтками й посадами нерідко ставала чи не основним сенсом життя цього найбільш освіченого й економічно сильного прошарку населення України. Остаточо українська старшина одержала права дворянства від Катерини II у 1785 р. Так завершився тривалий процес нобілітації козацької еліти – свого ідеалу вони таки досягли. І вже мало кого хвилювало те, що паралельно відбувається процес поступового та неухильного згасання елементів української державності, що існувала в той час на Гетьманщині ще з часів Визвольної війни. Як наслідок – обмежувалися можливості створення реальних умов для духовного розвитку народу. Забезпечення культурних пріоритетів державною підтримкою перейшло до північного сусіда. Але новоспечену українську еліту це вже не цікавило.

А далі відбулися й глибокі соціально-економічні зміни. За кілька десятків років на Лівобережжі істотно зменшилася кількість дворів «вільних» військових сіл (з 24 604 – у 1666 р. до 1100 – у 1764 р.). Тобто впродовж ста років розбазарювався державний земельний фонд, підпорядкований Військовому скарбу. Землі переходили у власність козацької старшини, а статус мешканців цих поселень змінювався від вільних виробників до залежних селян. А вже з ліквідацією Запорізької Січі (1775 р.) по суті було перервано процес розвитку зимівників – господарств фермерського типу, які у майбутньому могли стати основою нових виробничих відносин в Україні.

Суперництво «лівобережного» та «правобережного» гетьманів в часи «Руїни» – а іноді таких гетьманів налічувалося до трьох-чотирьох – виявилось катастрофічним для українського народу. За здобуття свободи було заплачено неймовірно високу ціну: втрати (від воєнних дій, голоду, епідемій, захоплення в ясир, згону людей і їх насильного переселення) становили близько 65–70% усіх українців. А це становило на той час від 3 до 3,5 млн осіб

із загальної чисельності мешканців етноукраїнських земель Речі Посполитої. Ззнали руйнувань майже всі міста й тисячі сіл. Як наслідок, необхідність підкоритися московській політиці для величезної більшості українського суспільства стала очевидним фактом.

Тут далася взнаки й психологічна втома широким мас населення, їх невдоволеність «демократизацією» соціальних стосунків у виконанні старшинських верхів, яка вилилася у хаос і чвари кількох правлячих одночасно гетьманів і призвела до зневіри у власній старшині, яка жадібно захоплювала землю та виявила свою повну неспроможність в організації державного життя. Все це дало могутній поштовх масовому прагненню до протилежного полюсу суспільного ідеалу: з'явилась схильність до авторитаризму в його крайніх формах. Пануванню авторитарного ідеалу сприяла зневіра людей у здатності взяти на себе весь тягар відповідальності як за власне життя, так і за благополуччя в суспільстві. Виник настрої, який Микола Гоголь в «Тарасі Бульбі» висловив фразою: «Лучше бы и не было того пира».

Невдача національної революції породила прагнення шукати правду ззовні – через приєднання до твердого режиму російського православного царя. Московсько-петербурзький фактор починає відігравати надзвичайно важливу роль у перебудові й стабілізації українського життя, полегшуючи й підтримуючи майнові інтереси козацької старшини, санкціонуючи законодавчими актами соціально-політичні зміни, надаючи їм державницької визначеності та непорушної міцності. Оскільки широкі верстви українського населення не сприйняли «вестернізованого» ідеалу відносин польської шляхти, успадкованого козацькою старшиною, то ця ж старшина вдалася до закріплення своїх станових інтересів більш надійним шляхом – встановлення азіатської деспотії з допомогою російського самодержавства.

Як це не прикро усвідомлювати, але у відповідь на соціальний хаос, всі ці безкінечні військові операції і руйнацію усталеного повсякдення, населення стало сприймати зростання авторитаризму і запровадження кріпосництва як неминучу ціну за інтеграцію суспільства на основі зміцнення азіатського способу виробництва. Це знаходило свій вияв і у світосприйманні – єдності влади, власності й віри. Покріпачення стало результатом згоди економічно й соціально слабких елементів суспільства стати під захист і покровительство сильних, оскільки за умов «Руїни» самостійне ведення господарства і самостійна боротьба за існування стали настільки обтяжливими, що значна частина людей ладна була відмовитися як від свободи, так і від особистої власності, щоб жити і вести

господарство під захистом. Байдуже, що в одному випадку хтось віддавався в кріпаки, а в іншому – поступав на державну службу.

Тобто покріпачення самої правлячої еліти стало важливою ланкою зміцнення самодержавства. В той час, як у Західній Європі соціальний статус васала визначався розмірами його земельної власності, в Росії статус слуги гусударевого визначався його становищем на княжій чи царській службі. Земля розглядалася лише як плата за службу. Економічна несамостійність ставила особу в залежність від влади. Саме тому із закріплення служилих сановників логічно випливало й покріпачення селянства – як економічної основи царської служби, бо інакше сам інститут державної власності ставав безглуздим. Ідеал державності за тих умов не міг не бути тією або іншою версією покріпачення.

Кріпосні відносини охоплювали все ширші верстви населення. Всі вільні люди, нездатні до військової чи державної служби, зобов'язані були записатися у селяни чи дворові люди, «а без служби бы никто не шатался, понеже от таких умножается воровство». Вже після смерті Петра I з'явився указ про вислання «гулящих» людей до Сибіру, якщо ніхто не давав згоди на визнання їх кріпаками. Поняття ж вільної людини в європейському розумінні цього слова було неможливим в Росії аж до кінця XVIII ст. Внаслідок страху перед хаосом, гостра необхідність у державності набувала в масах форму згоди на покріпачення, на підкорення царю, начальству, згоду на насилля над собою як щось природно неминуче з боку вередливої – то злої, а то доброї – волі.

Як би не корив український народ козацьку старшину – цих «нових ляхів», проте на рішучу боротьбу проти них у народних мас вже не було енергії. Вони стомилися від «Руїни», зневірилися у можливості успіху як у змаганнях з панами, так і в московській політиці, яка начебто виступила на захист народу, а насправді підтримувала місцевих «малих тиранів». Суспільством заволодів глибокий дух занепаду.

Дві культури

Проблема модернізації Росії та її європеїзації завжди була великим випробуванням. Лише глибокі потрясіння державного і суспільного устрою в період «смутних часів» (окупація Москви за часів Лжедмитрія) змогли прокласти шлях окремим запозиченням в культурному житті Росії. Емансипація культури від старих форм була залежна від інтенсивних економічних, політичних і культурних контактів з країнами Заходу. І була вона на загал неможливою без тієї воістину величезної підготовчої роботи, яка здійснювалася в XV–XVII ст. на білоруських

і українських землях. Активізація православних братств у Львові, Києві, Вільно та інших містах, діяльність Острозької академії наприкінці XVI ст., реформа православної освіти митрополитом Петром Могилою в Києві – все це підготувало ті нові орієнтації культурного життя, які стали помітними в Московії із середини XVII ст. після підписання Україною й Росією Переяславських угод.

Російська держава в той час стала залучати іноземців до реформації армії, збройної справи, металургії, торгівлі. З книг, перекладених з латинської та польської мов, проникали основні науково-технічні знань. З'явилися нові школи, рукописні й друковані книги, поволи на зміну Псалтирю приходили букварі. Суха мова приказних установ наповнюється лексикою України і Білорусі. У самій академії понад три чверті учителів, префектів та ректорів були вихідцями з України, вихованцями Києво-Могилянської академії, вчителями її, переведеними в Росію урядовим наказом. Реформа Петра I, за твердженням М. Драгоманова, в культурному розумінні була не що інше, як тільки запровадження адміністративним порядком у Великої Росії того, що було вже раніше в Україні.

З цього приводу відомий учений-мовознавець М. Трубецької у статті «До української проблеми», виданої в 1927 р. на еміграції, зазначав, що впродовж XV, XVI і першої половини XVII ст. культура Русі-України й культура Русі Московської розвивалися настільки різними шляхами, що до середини XVIII ст. різниця між цими двома культурами була вже надзвичайно глибокою. Однак спільність візантійського православ'я все ж домінувала, а тому обидві культури трактувалися як дві дальші редакції однієї і тієї ж загальноруської культури.

Постало питання про злиття цих двох редакцій в одну. Цар Петро I виходив з того, що українська версія більше годилася з точки зору державних інтересів, оскільки вже містила в собі деякі елементи європейської культури і виявляла тенденцію до подальшої еволюції в цьому напрямі. Щоправда, царем були проігноровані психологічні особливості великоросів. Як писав російський дослідник П. Знаменський, шкільні адміністратори й учителі з України «були для учнів справжніми чужинцями, що приїхали з якоїсь чужої землі, якою тоді була Малоросія, із своїми звичаями, поняттями і самою наукою,

Петро Могила

Нікола Терещенко

Федір Терещенко

Василь Тарновський

Василь Симиренко

із своєю малозрозумілою, страшною для великоруського вуха мовою, при тому ж не тільки не хотіли приладнатися до юнацтва і країни, яка їх покликкала, але явно навіть зневажали великоросів як дикунів, над усім сміялися і ганили все, що було не подібне на їх малоросійське, а все своє виставляли і нав'язували як єдино гарне».

На принципове розмежування двох культур вказував і Трубецької: державний максималізм був для великоросів національною місією, українці ж вносили у великоросійське життя пристрась до діалектичних суперечок, що й викликало в Росії церковний розкол. «Це різке розмежування між двома культурами, – писав Трубецької, – породжувало деяке відштовхування: московітам українці здавалися анархістами, українцям же московіти – понуро жорстокими».

Зрозуміло, що з утвердженням імперії, її воєнної та державної могутності усім цим суперечкам було покладено край. Творча діяльність українців була повністю підпорядкована імперським завданням. Як писав російський філософ-ідеаліст Микола Лоський, висланий 1922 р. більшовиками за кордон, українськими діячами в галузі російської культури можна назвати в царині культури Василя Капніста (сатирична комедія «Ябеда»), перекладача «Іліади» Миколу Гнедича, автора історичних романів Данила Мордовцева та широко відомого Володимира Короленка. У галузі філософії це професори Т. Осиповський, С. Гогоцький та П. Юркевич. В галузі інших наук – історик М. Костомаров, лінгвіст О. Потебня, математик В. Імшенецький, біолог О. Ковалевський, мінералог академік В. Вернадський та його син історик Г. Вернадський, геолог М. Андрусов. А ще родини Данилевських, Петрушевських, Прокоповичів. У галузі живопису всім відомі імена Антона Лосенка, Дмитра Левицького, Володимира Боровиковського, Іллі Рєпіна, Михайла Врубеля.

А скількох діячів Лоський не згадав? Куди подіти з царини музики Михайла Глінку, Дмитра Бортнянського, Максима Березовського, Артема Веделя? А просвітителів Мелетія

Смотрицького та Степана Яворського? Перелік може бути занадто довгим... Так уже склалася доля України – вона послужила інтелектуальним «донором» для підтримання бурхливого зростання російської культури, знекровлюючи власний організм.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. становище змінилося вже принципово: Україна, втративши державність і самостійність, поступово позбулася і свого пріоритету в культурній сфері. Українські культурні діячі разом з мовою поволи втрачали й національну самосвідомість. Російська імперська культура, інтегрувавши в себе інтелектуальний потенціал провінцій, стала символом духовного прогресу. Україна ж, позбавлена культурної верхівки, стала синонімом мужицької нації, культурної відсталості й провінціалізму. «Серед вищих російських кіл, – писав літературознавець академік С. Єфремов, – де ще в першій половині XVIII ст. перед вели більш культурні українці, настала рішуча реакція: росіяни мстилися тепер за колишнє своє пониження, і кінець віку бачить вже інший розподіл культурних сил. Українство – це вже провінціалізм, мужицтво, некультурність і грубість; «модное в то время осмеивание малороссов» стало замість колишньої моди на українців у столиці й при царському дворі».

Києво-Могилянська академія

Безперечним є той факт, що значна частина українського панства була деморалізована, цуралася свого народу, служила імперії лише заради чинів і жалування. Однак національна самосвідомість не була цілком викорінена. За статистичними даними, 1805 р. у Петербурзі налічувалося ще 132 687 осіб української шляхти. Проте самосвідомість ця дедалі дужче набувала рис суто етнографічного характеру. Щоправда, виношувалися й ідеї слов'янської федерації. Так, М. Костомаров у листі до О. Герцена писав: «У майбутньому слов'янському союзи, в нього ж віруємо і його ж сподіваємося, наша Південна Русь має скласти окреме, громадське ціле на всьому просторі, де народ говорить південноруською мовою, із збереженням єдності, що ґрунтується не на згубній, мертв'ячій централізації, а на ясному усвідомленні рівноправності й своєї власної користі». Не будемо занадто прискіпливими до Костомарова: на той час федералізм був, безперечно, революційною течією суспільно-політичної думки.

Але сталося те, що сталося. Упродовж віків українське дворянство було в цілому зрусифіковане. І хоч багато представників цієї верстви все ж проймалися духом патріотизму, їм була властива скоріше подвійна національна ідентичність. Бо як інакше пояснити те, що в умовах офіційної русифікації під час перепису населення 1897 р. трохи більш як 56 тис. спадкоємних дворян (з їх сім'ями) визнали українську мову рідною? Йдеться про дворян у широкому розумінні цього слова – не тільки землевласників, а й тих, хто був зайнятий різними міськими професіями. Однак, це був такий собі «хатній патріотизм», який не виявляв себе, як у Польщі, в політичній боротьбі. Після підпорядкування 1686 р. української церкви Москві відбулася також русифікація священників. Щоправда, за переписом 1897 р., половина священників України (близько 50 тис.) визнали українську мову рідною.

Національне пробудження

Знищення наприкінці XVIII ст. української державності, що існувала у формі Гетьманщини, супроводжувалося масовою русифікацією корінного населення України, витісненням української мови з державних установ і системи освіти. У такий спосіб 25 тисяч родин української козацької старшини розплатилися з імперією, отримавши статус російського дворянства. А на додачу отримали й підтвердження своїх прав на володіння маєтками та кріпацькими душами.

Ці зрусифіковані дворяни виявилися досить спритними у посіданні найвищих посад у Російській імперії. Досить згадати представників знатних українських родин Розумовських, Без-

бородьків, Завадовських, Гудовичів та Трошинських, які вірою й правдою служили Російській імперії на посадах міністрів та закордонних послів. Гандж лише в тому, що імперська служба має свою логіку і вимагає демонстративного дистанціювання від власного народу – це і є вища ознака лояльності щодо «вищих державних інтересів». І тут вже багато що залежало від внутрішньої культури кожної особи. Так, великий український землевласник із царського оточення, а до того ж голова Державної ради Російської імперії у 30-х рр. XIX ст. князь Віктор Кочубей хизувався: «Хотя я по рождению и хохол, но я более русский, чем кто другой, и по моим принципам, и по своему состоянию, и по моим привычкам».

Обкладинка першого видання «Історії Русів»

Тим більша заслуга інших людей, які сприяли в цей нелегкий час формуванню української національної самосвідомості, поширенню історичних знань про минуле України. Насамперед йдеться про «Історію Русів» – найвизначніший твір української національно-політичної думки кінця XVIII – початку XIX ст., де обстоюється ідея про право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток. Цей твір є скоріше не історичним дослідженням, а політичним трактатом, втіленим у форму історії України, де автор з огляду на цензурні умови часто приписує власні думки різним історичним діячам. Автор (чи автори) цього твору так і залишилися невідомими. Висловлюються здогадки, що книга була написана серед гуртка патріотично налаштованих новгород-сіверців. Перша згадка про рукопис, який розходився в численних копіях, сягає 1825 р. Згодом він був опублікований 1846 р. О. Бодяньським у Москві.

Ідеї, закладені в «Історії Русів», були прийняті й розвинуті низкою наступних авторів. Двома виданнями (1822, 1830) вийшла у світ чотири томна «История Малой России» Д. Бантиш-Каменського, де обстоювалося право на автономне козацьке самоврядування. Кожен том видання супроводжувався документальними джерелами з історії України. Ще більше документів було вміщено у п'ятитомній «Истории Малороссии» М. Маркевича, що побачила світ у 1842–1843 рр. М. Маркевич ще виразніше обстоював правомірність державної незалежності України. Саме за це його

критикував В. Белінський: у рецензії, опублікованій у журналі «Отечественные записки», він засудив автора за прагнення викладати історію України як самостійний, незалежний від історії Росії курс.

Скасування кріпацтва в Західній Україні після революції 1848–1849 рр., а на Східній Україні внаслідок реформи 1861 р. винесло процес формування національної самосвідомості на принципово новий рівень. У земському самоврядуванні, введеному реформою 1864 р., брало участь усе населення, яке мало земельну власність. За рахунок оподаткування землевладельців надходили кошти для удосконалення економічного й культурного життя, поширювалася шкільна освіта. Після 1870 р. були запроваджені міські думи, які займалися тими ж питаннями. В Україні з'явилися виробничо-комерційні династії (Терещенки, Бродські), які подали яскравий приклад меценатства.

Взагалі все суспільно-політичне і культурне життя України другої половини XIX ст. свідчило про зростання національної самосвідомості. Б. Грінченко вів напружену роботу з укладання багатотомного словника української мови. Найбільше розвиткові української літературної мови та засвоєнню її словникового фонду сприяла художня література Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського, Івана Нечуя-Левицького, Лесі Українки, Павла Грабовського, Івана Франка, Ольги Кобилянської та Юрія Федьковича. Особливо вагомим внеском у загальнокультурний розвиток української нації та могутнім засобом боротьби проти русифікації став український переклад Біблії, здійснений Пантелеймоном Кулішем та Іваном Пулюєм.

Звичайно, ця діяльність не могла не викликати царську владу. Коли на початку 1860-х рр. вибухнуло польське повстання, 12 червня 1862 р. було видано «повідомлення його величності» царя про закриття українських недільних шкіл. Український переклад Євангелія визнано «шкідливим для держави». 18 липня міністр внутрішніх справ П. Валуев розіслав в усі губернії України циркуляр, яким до друку українською мовою дозволялися лише твори «красного письменства». Рішуча боротьба проти українства видавалася російській бюрократії настільки невідкладною справою, що вона зважилася потурбувати царя під час відпочинку та лікування в німецькому курортному містечку Емс, де він 18 травня 1876 р. підписав указ про повну забороону української мови.

Однак вихід з глухого кута було скоро знайдено: українські письменники, поставлені практично поза законом, вийшли зовсім з-під його юрисдикції, перенісши свою діяльність у Галичину, де конституція давала змогу друкувати українською мовою.

«На майдані коло церкви революція іде»: 1917–1920 рр.

Українська ідея актуалізувалася лише під час революції 1905 р. й проголошення перших, хоча й кучих, конституційних свобод. Однак цього було замало. Жодна конституція не може правовим актом змінити соціальну структуру, а також культурну традицію народу – на це потрібні тривалий час і відповідні соціально-економічні передумови.

Лютнева революція 1917 р. застала Україну як націю без виробленої соціально-економічної структури, без політичної тканини, без війська й чіткого розуміння своїх завдань і можливостей. Згідно з детальним переписом населення 1897 р., у великих губернських містах, де справді вершилася доля революції, українці становили лише одну п'яту населення, займаючи до того ж не впливові позиції у промисловості та банківській справі. За три роки революції частка українців у великих містах стала ще меншою: в губернських містах українці становили 14%; в інших – 40,5%; на селах – 83,9%. За всіма прикметами селяни становили основу українського етносу, до того ж не мали розвинутої національної самосвідомості й залишалися на перших порах політично аморфними.

За 50 років перед революцією національний склад Києва змінювався не на користь українців. За переписом їх відсоток у населенні Києва становив: 1874 р. – 30,3; 1897 р. – 22,1; 1917 р. – 16,4. Тобто питома вага українців за якихось 50 років зменшилася вдвоє. Відсоток росіян становив відповідно: 47,0; 54,4; 50,0; євреїв – 1,0; 13,0; 18,6; поляків – 8,2; 8,0; 9,1; інших – 3,5; 2,5; 5,9. У Львові питома вага українців становила не більше 18%. Отже, революція 1917 р., що розпочалася як революція буржуазна, міська, антифеодальна, не могла викликати відповідного резонансу серед українського населення. Селяни хотіли землі, і в Україні перспективи перемоги мали лише ті політичні партії, котрі

Українська маніфестація в Києві. Літо 1917 р.

тісно пов'язували справу національного визволення з докорінними соціальними реформами на селі – перерозподілом землі.

Жовтневий більшовицький переворот у Петрограді спочатку надав динамізму розвитку революції. Українська Народна Республіка навіть вдалась до спроб перехопити ініціативу в радянської влади. Однак непослідовність і відверті зволікання з розв'язанням соціальних завдань суперечили настроям й інтересам мас. Тому у вирішальні моменти розвитку революції ці недоліки й призвели до конфлікту між українськими «верхами» і «низамми».

У ролі організатора революційного зриву виступила українська інтелігенція, а в ролі руйнівних сил – насамперед селянство і частина робітництва. І одні й другі не мали ані достатнього механізму для забезпечення успіху в боротьбі, ані тривалого політичного досвіду. Неорганізовані селянство, робітництво й інтелігенція – це і є неорганізована нація в цілому. Нездатні очолити націю соціально як організатори виробництва та розподілу, представники української інтелігенції змушені були вдаватися до кампаній, спрямованих проти засилля російської культури і гоніння на українську мову та літературу. Але ці кампанії не могли викликати глибокого резонансу серед селянства і вже зовсім нічого не важили для російського чи російськомовного робітника в українському місті.

Втім, іноді траплялися слушні нагоди укріпити українську державність. Але такі моменти ганебно втрачалися внаслідок недолугості, нерішучості, недалекоглядності політичних лідерів. Найбільше давався взнаки брак організованих сил для утримання влади. Чітко розробленої програми революційних перетворень не мала навіть свідомо інтелігенція. Не було

достатньо ні опорних пунктів по губернських містах, ні керівників центрів. Не було й вишкolenих провідників, спроможних розв'язувати актуальні завдання.

Наприклад, Михайло Грушевський був добре знаним фахівцем у галузі історії, але до революції не керував навіть малою політичною організацією, отже, не мав досвіду керівництва. Володимир Винниченко був активним членом партії соціал-демократів, але за покликанням був насамперед письменником і белетристом, людиною високого інтелекту, але малої організаторської практики. Симон Петлюра – журналіст і чиновник за фахом – потрапив у лідери через певні обставини, не маючи такої популярності, як двоє попередньо згаданих. Євген Петрушевич був єдиним політиком за фахом, але особистими якостями не відповідав ролі харизматичного лідера.

Отже, факт залишається фактом: усі згадані провідні діячі української революції не мали чітко виробленої програми дій, навіть якихось доктринальних настанов. Найбільш світоглядно підготовленими були хіба що Винниченко й Петлюра, які спочатку з меншовицьких позицій обстоювали буржуазний характер революції. Однак з весни 1919 р. вони еволюціонували в протилежному напрямі: Винниченко тяжів до комуністів, а Петлюра став на позиції дрібної буржуазії. Грушевський поступово еволюціонував уліво: прийняв революцію і відмовився від боротьби з більшовизмом. Петрушевич постійно маневрував, політично орієнтуючись по черзі: на німців, на Антанту, на Денкіна, на більшовиків (як на уряд, а не на ідейно-політичну течію). Найбільш послідовно національно-визвольної ідеї тримався Петлюра, але його здібностей не вистачало для того, щоб вибитися до рівня харизматичного лідера – провідника революції.

Периферія дала цілий ряд низових провідників – свого роду феноменальних людей. Нестор Махно, наприклад, був надзвичайно здібним керівником, але людиною з низьким інтелектом, і зовсім не мав будь-якого конструктивного суспільного ідеалу. Талановитими низовими керівниками були й отаман Зелений та інші постаті, але певні військові здібності все ж не забезпечили їм ролі видатних діячів внаслідок суспільно-політичної недалекоглядності.

Симон Петлюра, Володимир Винниченко й Михайло Грушевський на Софійському майдані в Києві під час проголошення Третього Універсалу Української Центральної Ради 1917 р.

За драматичних обставин величезна відповідальність лягає на харизматичного лідера, на його авторитет і волю до прийняття рішень самотійно. Такого авторитету серед національно-визвольних сил України не знайшлося: керували завжди колективно, «демократично», тобто «всі разом» – і завжди на шкоду. Петлюра прийшов до ідеї вождізму, але не мав на те особистісних даних.

Петрушевич був проголошений диктатором, але не став ним з тих самих причин. Більш загальна причина – авторитети можуть виробитися лише за умови активного громадянського й політичного життя, якого в Україні до революції практично не було.

Різноманітні прояви «славної» отаманщини в Україні, розтягування державних коштів на начебто потреби створених із цієї метою «загонів» доводили, що українська дрібна буржуазія та інтелігенція, які очолили революцію, збанкрутували як організуюча сила. Пошлемося на одного з лідерів УНР Микиту Шаповала: «Ось скрізь Україна ходить неорганізованою купою, боїться політики і разом говорить про визволення, але не знає, що визволення – це організація. Не більше. Організуйте свою культуру, своє господарство – тоді організуйте й свою політику – будете свобідні. Коли ж ви будете лише скиглити й перемелювати сліпі слова та дурноверхо гукати, каятись та сидіти по кутках, – ваша доля буде одна: неволя».

Трагізм української революції полягав у її неорганізованості, незрілості. З політично невиробленої маси виходять і темні провідники. В 1917–1920 рр. український народ не зумів самоорганізуватися у власну державу, яка б відповідала інтересам широких народних мас. Не маючи широкої суспільної підтримки, діячі української революції поволи еволюціонували до пошуків іноземних покровителів, звертали за допомогою до австрійців, німців, французів і, зрештою, до поляків.

Звичайно, якщо б українські вимоги щодо незалежності були оперті на таку ж національну консолідацію, як у Польщі чи у Фінляндії, то й результати могли б бути іншими. Проте в конкретному випадку вирішальну роль відіграв факт економічної залежності України від російського ринку та значення економічного потенціалу України для російської держави. Не тільки Донбас, як про це говорив Ленін, а й вся Україна на довгі роки стала «кочегаркою соціалізму».

Нестор Махно

Падіння імперії

Історія російської революції 1917 р. і практика будівництва «казарменого комунізму» показали, що ідея бюрократичної регламентації суспільного життя, зокрема національних відносин полонила більшовизм. Слід визнати, що Ленін передбачав загрозу з боку Росії регламентувати життя залежних народів, «спробувати сісти на чужій спині». Боротьба України, Польщі та Фінляндії за свою незалежність змусила Леніна прийняти (переважно з тактичних міркувань) ідею союзу рівноправних народів. Політика «коренізації» (в тому числі й «українізації») давала певні гарантії національній самобутності в процесі організації національного життя колишніх «окраїн» імперії. Так, показово, що ще наприкінці 1924 р. був ухвалений п'ятирічний план національного будівництва Червоної Армії, де основною мовою командування й управління визнавалася рідна мова національних частин.

Однак із встановленням адміністративно-командної системи і режиму особистої влади Сталіна національна політика нагло спрямовувалася в русло горезвісної «автономізації».

Проголошення Акту Злуки українських земель на Софійській площі в Києві, 22 січня 1919 р.

Позицію Сталіна в національному питанні Ленін не раз характеризував як таку, що її можуть здійснювати тільки великоруські держиморди і «соціал-націоналі», а також «обрусілі іногородці», котрі «завжди пересололюють щодо істинно російського настрою».

Так чи інакше, але суть справи не варто зводити до персоналій, хоч й від них багато що залежить в історії. Проблема далеко глибша. Вона стосується гіпертрофованого звеличення ролі держави в російській політичній традиції. Як писав відомий російський історіософ М. Гефтер, за ступенем близькості до традиційного мислення для російської людини найближчою виявляється держава, яка здатна фізично «покласти край усьому на Землі, але поки що б'ється над тим, як влаштувати свої домашні справи». Оце намагання установити в світі новий порядок і нездатність налагодити життя у власній державі – стали чи не визначною рисою великодержавного мислення російської людини.

Російському менталітету вдалося підпорядкувати собі й цілком західну марксистську ідеологію, яка принесла позитивні результати в побудові європейського соціалізму в Австрії, Швеції чи Норвегії. Але того не сталося в Росії. Пошлемось на оцінку видатного англійського історіософа Арнольда Тойнбі: «В секуляризованому варіанті, повторивши метод старовірів, російський комуністичний режим оголосив себе єдиною істинно марксистською ортодоксією, припускаючи, що теорія і практика марксизму можуть бути виражені в поняттях лише російського досвіду». Отож західний (латинський) марксизм зливався в російському вченні з візантійською традицією у тиглі великодержавництва, давши унікальний сплав більшовизму і потягнувши за собою довгий кривавий слід у ХХ ст.

Кожен народ, який бере участь у тому чи іншому політичному процесі, несе політичну відповідальність за результати втілення цього курсу. Подолати минуле, переосмисливши його, мають і самі українці, які теж були втягнуті

Мітинг на підтримку незалежності України, серпень 1991 р.

в процес утворення Російської імперії. Йдеться не лише про колишню козацьку старшину, але й про сучасників радянського періоду, які змирилися з фактом наявності в Радянському Союзі ієрархізації народів, де українцям було призначено місце «молодшого брата». На цей факт звертав увагу американський дослідник Дж. Армстронг: «Українці легко асимілювалися у домінуючу культуру і могли бути використані для того, щоб допомогти росіянам управляти колоніалами» – мусульманськими народами. Дослідник звертав увагу на те, що відносини між «старшими» й «молодшими» братами дуже нагадували «родинну сварку», але, тим не менше, росіяни не без успіху підтримували в українській самосвідомості іпозію партнерства, «поділу влади», месіанські настрої «допомоги відсталим», а одвічний синдром «молодшого брата», комплекс «меншовартості» заважав українцям реально оцінювати ситуацію. Отож залишається надіятись, що анексія Криму і «гібридна війна» на Донбасі остаточно позбавлять українців зганьбленої ролі «молодшого брата».

Хотілося б сподіватися, щоб нинішні великі потрясіння спонукали й демократичну громадськість Росії врешті-решт визначитись у своєму ставленні до інших народів, в тому числі й до українців. Звісно, кожен народ є господарем у власному домі й на своїй землі, але народи світу мають домовитися про новий модус співжиття, новий інтеграційний механізм в домінуючому тренді глобалізації. На вирішенні цього магістрального завдання мають сходитися всі економічні, соціальні й культурні проблеми.

Наприкінці 1980-х рр. життя показало, що радянським правлячим колам забракло вміння подолати інерцію імперського мислення. Коли комунізм перестав бути релігією мільйонів, завалилася й імперська ідеологія держави, що не знала вже, куди посилати війська – чи то в Афганістан, чи то в Тбілісі, чи у Вільнюс, чи в саму Москву до Білого дому. Слідом за ідеологією завалилася, природно, й сама імперська держава.

І справа не лише у невмінні вирішити національне питання. У період застою керівництво СРСР виявило безпорадність у розв'язанні завдань піднесення народного добробуту. Звідси – хронічний дефіцит, спекуляції, крадіжки та безпрецедентне зростання тіньової економіки – фактично підпільного капіталістичного виробництва, що супроводжувалося криміналізацією. Саме на цьому ґрунті виростили локальні кліки, клани, мафієподібні організації та корумповані групи. В їхньому середовищі сформувалися власні ідеологічні настрої та уявлення, які можна було визначити як бюрократично-корпоративне місництво, що виступало під гаслами захисту національних інтересів. За цих умов ідеологія націоналізму, яка

мала б об'єднати навколо себе усі верстви населення для вирішення загальнонаціональних завдань, стала для деякого формою прикриття хижацьких форм збагачення, перетворилася в «останній прихисток негідників».

Уже в перші роки незалежності України стало зрозуміло, що за умов правильно усвідомлених національних інтересів прагнення до свободи й самостійного державницького життя – явище гуманне, вселюдське. Та вирішити завдання національного відродження неможливо без усвідомлення того, що національне питання – це насамперед необхідність ліквідації тих потворних соціальних відносин, які зводять не тільки окремих людей, а й цілі народи до задалегідь регламентованого масштабу, до певної економічної, політичної чи навіть соціальної функції.

«Неісторична» нація?

«Що ми за народ такий?» – це запитання не сходить з порядку денного уже 25 років незалежності України. І революція 1991 р., і Помаранчева революція 2004 р., і Революція Гідності 2013–2014 рр. так і не привели до реалізації того ідеалу соціальної справедливості, втілення в життя проекту соціально відповідальної держави, про який мріяли і мріють мільйони українців. Автім потенційна історичність будь-якої нації виявляє себе лише тоді, коли спільнота досягає належного рівня національного самоусвідомлення й реалізації цього національного ідеалу. Бо ж існування нації спирається на свідому волю її членів, бо ж нація – це насамперед колектив людей, які хочуть бути державою, і щоденно відчують, що стають нею. Саме тому в деяких мовах слово «нація» вживають як синонім слова «держави».

В той же час, жодним чином не є націями ті держави, які вимагають від своїх підданих лише пасивної підкори, а не свідомої відповідальності. Бо ж лише повсякденний плебісцит з питань – «Ким ми були?», «Ким ми є?» і «Ким ми прагнемо бути?» – стає тим пріоритетним фактором, що лежить в основі «суспільного договору». На думку видатного історіософа української історії Івана Лисяка-Рудницького, якщо людина не захоче виконувати обов'язків, пов'язаних з приналежністю до нації, – якщо вона саботує закон, якщо вона не відчуває себе співвідповідальною за спільність історичної долі, – тоді вона на ділі засвідчує, що вона не дорожить своєю належністю до нації, і не переймається самим життям нації. Тобто, значає вчений, «нація, що в неї велика частина або більшість членів охоплена такими настроями, засуджена на загибелю». Тобто така нація стає «неісторичною».

Є нації, які складаються з кількох народів, наприклад Британія чи Швейцарія. Є народи, що розпадаються на декілька націй, наприклад, німці. Тобто не завжди справджується принцип швейцарця Йоганна Каспара Блончлі: «Скільки народів, стільки й держав». Та все ж таки, порушуючи проблему «неісторичних» націй, І. Лисяк-Рудницький приходить до висновку, що «вирішальним фактором в існуванні т.зв. історичних націй було збереження, незважаючи на втрату незалежності, репрезентативної провідної верстви як носія політичної свідомості та «високої» культури... Натомість неісторичні нації втратили (або ніколи не мали) репрезентативний клас і були зведені до безмовної маси, з невисокою національною свідомістю (чи взагалі без жодної) і культурою переважно народного типу». Отже, «історичність» нації – це насамперед функція національної еліти. Яка еліта, або, іншими словами, який «політичний народ», така й нація.

В історії України поняттю «політичний народ» відповідає: 1) княжо-дружинна верства за часів середньовічної Русі, 2) козацтво за часів станової Гетьманщини і 3) громадянство за часів модерної української нації ХХ та ХХІ ст. Трагедія української історії, вважає І. Лисяк-Рудницький, полягає в тому, що «немає прямого помосту між Україною короля Данила та гетьмана Хмельницького, між Україною Мазепи та Петлюри. Здобутки та традиції перших не могли прямою лінією перейти до останніх. Доводилося починати «наново». Ось тут лежить головна причина хронічної політичної незрілості українського суспільства, його інфантильності та примітивізму».

Перервність української історії – то в складі Великого князівства Литовського, то під Польщею, то в складі Російської та Австро-Угорської імперії – позначилася на формуванні «меншевартісного» менталітету українського народу. Та що вже говорити про народ, коли мало не до революції 1917 р. навіть в «українофільських» колах панувало переконання, що українська мова придатна хіба що для пісень, ліричної поезії, п'єс з народного побуту або для популярної белетристики, але не для поважної наукової чи публіцистичної продукції. На думку М. Максимовича, головним покликанням української мови й усної народної поезії було збагачувати російську літературну мову, яку він вважав спільною для Північної і Південної Росії. Про окрему українську словесність й мови бути не могло – лише про окремі твори. Зауважимо, що ці ідеї проголошував не російський шовініст, а людина глибоко віддана українському національно-культурному відродженню, власне – його хрещений батько.

Не дивно, що повна українська національна література з'явилася лише на зламі ХХ ст., та й

то досить умовно — тільки як художня література. Повноту або неповноту літератури в цілому визначає її спроможність задовольнити всі історичні культурні потреби свого суспільства в даний історичний момент — починаючи від букваря і закінчуючи суспільно-історичною та технічною літературою. По суті ця проблема не вирішена й досьогодні.

Отже, віддамо належне І. Лисяку-Рудницькому, який охарактеризував «неісторичною» в соціологічному розумінні українську націю в тому розумінні, що вона хоч і має свою історичну минушину, однак зазнала глибоких і тривалих перерв у своєму розвитку. «Немає сумніву, — пише І. Лисяк-Рудницький, — що Україна є типовою неісторичною нацією. Її особливості полягає в тому, що таких переривів своєї національної екзистенції вона зазнала аж двічі: раз після Люблінської унії у XVI ст. і вдруге після ліквідації козацької України в XVIII ст. Цей факт «неісторичності» української нації (в тому умовному розумінні, що його надаємо цьому слову) мусить бути покладений в основу всіх дослідів над проблемою «постання української нації».

Коли йдеться про «перервність» державотворчих зусиль, то мається на увазі й процес «сполщення» української еліти після Люблінської унії, а також її «зросійщення» після Переяславських угод. А це позначилося на становленні одного і того ж суб'єкта — української нації — травмованої впродовж усіх трьох спадкоємних фаз тягlosti української національної історії: княжофеодальної, козацької та модерної. Всілякі історичні катастрофи — чужинські завоювання та внутрішні революції — впродовж історії України завдавали ударів насамперед по соціальних елітах, репрезентативних політичних та культурних установах. За цих екстремальних умов український «політичний клас» намагався об'єднати дві протилежні тенденції: східну культурну спадщину візантійського православ'я із все інтенсивнішим проникненням в соціальне тло України західних суспільних відносин. Ці спроби штовхали Україну до синтезу Сходу і Заходу, робили її країною унійної традиції.

Однак, як відомо, результати виявилися досить драматичними. Україна, — розташована між світами грецько-візантійської і західної культур, будучи законним членом їх обох, — намагалася протягом своєї історії поєднати ці дві традиції в одну живу синтетичну модель. Україна наближалася до цього синтезу у величній епохи своєї історії — за Київської Русі й за Козаччини XVII ст. Проте, хоч ці епохи були багаті на потенційні можливості та часткові досягнення, в обох випадках остаточний синтез зазнав невдачі. Це було надто важке завдання для України — вона не змогла його повністю

виконати в минулі часи, що не значить, що це завдання було невірним по суті. На нашу думку, для його реалізації на той час ще не визріли відповідні історичні умови. Нинішній процес глобалізації поставив завдання синтезу здобутків Сходу і Заходу на порядок денний. І тут досвід України може виявитися тим каменем, який був відкинутий при будівництві старого храму модерних часів, але виявиться наріжним каменем при будівництві нового храму постмодерного суспільства.

Отже, «політичний народ», а згодом «нація» стає історичною тоді, коли вона являється не просто сукупністю індивідів, яким випало мати спільну мову й певні етнічні характеристики, а цілеспрямованою спільнотою з виразною самосвідомістю своєї еліти й волею до державного життя. В минулі віки виконання такої функції обмежувалося певною репрезентативною верствою — її смерть була рівноцінна смерті цілого «політичного народу». Нинішні нації стали більш повнокровними через розширення своєї соціальної бази: її складають усі громадяни, увесь народ.

І це розширення перспективи робить «смерть» української нації малоімовірною.

Подолати розкол

Сон розуму породжує чудовиськ. І приклад тому — агресія Росії проти України. Ця нова для нас ситуація вимагає наукового переосмислення наявних домінуючих тенденцій у світі й переоцінки існуючих внутрішніх резервів задля вирішення посталих проблем. Насамперед — Україна потребує невідкладних і радикальних реформ, що забезпечили б потенціал виживання й перемоги.

Однак, на жаль, ідеалізуючи свою незалежність, ми впритул підійшли до тієї межі, коли від нас у світі уже мало що може залежати. Конкретно: в той час, коли у всьому світі економіка виросла майже вдвічі, українська економіка скоротилася на третину. Тобто — реальний ВВП за 25 років скоротився на 35%. По цьому показнику ми зайняли перше місце в світі.

Причини відсталості України вже давно і всім відомі — у викривленій системі української економіки, де лєвова частка фінансів сконцентрована в руках великого й надзвичайно великого бізнесу. І це при тому, що практика XX ст. довела: лише середній клас здатен забезпечити основу розвитку найбільш розвинутих країн світу. У нас же відсутність рівного доступу громадян до природних і політичних ресурсів задля задоволення своїх інтересів призводить лише до соціального розколу, погіршення умов функціонування науки і освіти, до деградації системи охорони здоров'я тощо.

Звісно, зазначає директор соціологічної служби Центру Разумкова Андрій Биченко, коли враховувати лише фактор купівельної спроможності, то в Україні є якийсь різновид середнього класу чисельністю десь у 15% від загального складу населення. Тобто на практиці маємо країну без середнього класу — державу, що обслуговує інтереси олігархів. В такій країні є лише два прошарки: багаті й слуги. А між ними — соціальне провалля.

Як далі жити за таких обставин? Насамперед слід мислити глобально і діяти локально, не драматизувати ситуацію, а тверезо усвідомити, що ситуація розколу є виявом глобального процесу переходу людства від традиційної (селянсько-общинної) до ліберальної (переважно міської, індустріальної) цивілізації. Ця реальність сьогодення знаходить свій вияв у двох субкультурах, двох способах мислення. Так, в центрі уваги селянина є традиції своєї території, система обрядів і віковічне розуміння системи цінностей — правди і кривди, добра і зла, порядності й свавілля. Селянин тяжіє до циклічного відтворення життя: «я живу так, як заповідали мої діди-прадіди». Але це психологія позавчорашнього дня. Нині у суспільно-політичне життя України уже увійшло перше покоління, яке народилося у незалежній державі. На черзі — друге покоління, а там і третє — яке й завершить процес становлення сучасної України.

Однак на сьогодні — процес лише розпочався. Те, що переважна більшість населення України мешкає нині в містах чи поселеннях міського типу — проблеми принципово ще не міняє. Отримавши за часів Хрущова паспорти, селянський люд заповнив і заповнив місто. Відбулося «оселянення» міста першим поколінням мігрантів із села, а друге, народжене в місті (маргінальне), втративши звичну сільську соціонормативну культуру, не піднялося в той же час до рівня опанування кращих набутиків світової індустріальної (ліберальної) цивілізації, не усвідомило перспективи прогресу, поступу (лінеарності) історичного процесу.

Саме на цей момент розколу українського суспільства ще в 1990 р. звертав увагу академік Омелян Пріцак: «Основна проблема історії України в тому, що велика (якщо не більша!) частина українського населення аж до наших часів, а то й тепер, усе ще живе у системі циклічного думання. Тому в нашому випадку маємо до діла, властиво, не з однією, а з двома спільнотами, де обидві ці системи думання (циклічне і лінеарне) існують паралельно й ускладнюють нормальний перехід, так званої народної маси (із циклічним думанням) до свідомої структурної суспільності (з лінеарним думанням), образно кажучи: перехід від антропології до

історії». Тобто перехід від стихійного відтворення життя, згідно з традиційними стереотипами, до самоусвідомлення себе як суб'єкта історії, господаря власної долі.

Але що кивати на народ? Біда в тому, що самі владні структури, борсаючись у пошуках «золотого ключика» до дверей у царство ліберальної цивілізації, ніяк не можуть, чи не хочуть, усвідомити специфіки української історії. А відтак, вони нездатні досягнути своєрідності менталітету українського народу, оригінальності його культури — цього своєрідного генетичного коду суспільства, який невідворотно і органічно відштовхуватиме від себе будь-які заморські нововведення, що суперечать його еству. Звичайно, можна імплантувати чужий орган, але тоді доведеться пригнітити імунну систему національного організму. Чи буде він після цього життєздатним?

Отже, перше, що повинні усвідомити владні структури, — це те, що розкол є особливим патологічним станом перехідного суспільства, який характеризується гострим протиріччям між усталеними традиційними цінностями народу, його культурою, з одного боку, і тими соціальними відносинами, в які його поставив час — з іншого. Нині ми перебуваємо на перехідному етапі розвитку суспільства, що характеризується розпадом традиційної спільноти, появою в них двох контингентів населення із протилежними уявленнями про спосіб життя, з конкуренцією двох рівнів потреб, двох рівнів сприйняття суспільних відносин та їхньої оцінки, зрештою — розколом культурної основи відтворюючої діяльності людей. Якщо існування двох суспільних феноменів — Євромайдану й Антимайдану — так і не переконало деякого про наявність фундаментальної проблеми, то це лише свідчення того, що розкол аж надто глибоко проник в суспільну свідомість. І зарадити цьому діагнозу на сьогоднішній день практично нікому, внаслідок жебрацького стану інтелігенції, вчених-суспільствознавців.

Ще 20 років тому суспільство було попереджено (В. Кремень, В. Ткаченко. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. — К., 1998. — с. 217), що «в суспільстві формуються дві конкуруючі субкультури (традиційна і ліберальна), які зумовлюють його дискомфортний стан, що приховує у собі потенційну можливість спроб нанести одна одній останній, завершальний удар, принаймні вчинити погром правлячої чи духовної еліти одної із сторін. Розкол, як ми переконаємось на власному досвіді, проникає в кожен суспільну клітину, відриває виробництво від споживання, робітника від робочого місця, де він може дати максимальну віддачу, науку від освіти, галузі

МАЙБУТНЄ: ІДЕНТИЧНІСТЬ ПРОЕКТУ

«Демократична педагогіка»

і відомства один від одного. Суспільство характеризується загальною соціальною неврівноваженістю, розривом внутрішньосуспільних комунікацій, напруженістю між широкими верствами народу і державою, між духовною елітою і масами, нескінченними конфліктами всередині політичної еліти».

Тоді, ще у 1998 р., автори наголошували на тому, що політична еліта України проявляє нездатність усвідомити розкол як внутрішню проблему суспільства, а тяжіє до розуміння причин розколу як підступів зловмисників і конкурентів, яких потрібно виявити й викрити, а ще краще – знешкодити. Так створювалися масові міфи й ілюзії, які приховували суть і причини суспільного розколу. А тим часом слід було усвідомити, що подолання розколу – питання не одного року, тим більше не однієї ідейно-політичної кампанії, а копітка й повсякденна робота по культивуванню суспільного консенсусу, громадської цілісності, злагоди. Останнє досягається завдяки формуванню конструктивної системи ланок-посередників між цілим і його частинами.

Здебільшого таким інтегратором є сам державний апарат, але в умовах поглиблення розколу і масового активного спротиву заходам щодо консолідації суспільства – до цього апарату слід було б включати дві-три авангардні партії (з належною ідеологією, а не сформованою «під вождя»), могутню армію, потужні профспілки тощо. Тим часом в партійному будівництві ми йшли «попереду всієї планети», наплодивши сотні безхребетних партійок, обеззброїли фактично армію, а роль профспілок опустили «нижче плінтуса». Агресія Росії висвітлює ці проблеми, і тепер їм слід давати раду. Не виключено, що нинішній рівень дезорганізації, викликаний агресією, може відіграти навіть позитивну, животворящу роль, мобілізуючи творчу потугу української нації. Проте не слід забувати, що перевищення «больового порога» спроможне викликати шок, спровокувати спустошливу напругу, руйнівну для життя людини, суспільства, держави.

Подолання розколу потребує впровадження нових форм управління, здатних цілеспрямовано долати суспільний розгартяш. Для цього потрібно відмовитись від сподівань на житейський глузд «хлопського розуму», піднятися до необхідності фундаментального дослідження суспільних процесів, нарощувати потенціал глибинного і масового переосмислення власного історичного досвіду, що в кінцевому підсумку уможливить усвідомлення національної самобутності як відправної точки входження в світову ліберальну цивілізацію з власним національним обличчям, гідністю і самоповагою.

Час демократичних перетворень в незалежній Україні позначений низкою зрушень у суспільно-політичній свідомості. Йдеться знову ж таки про наукове осмислення власної ідентичності – «Ким ми були?», «Ким ми є?» і «Ким ми прагнемо стати?» – в сучасному глобалізованому світі. Питання ці, зазвичай, виникають перед кожним народом у період національного самовизначення, що й знаходить своє відображення у працях дослідників. Насамперед, засвідчують вони, проблема національної ідентичності актуалізується тоді, коли «значна кількість людей з певної спільноти вважає себе нацією або ж поводить так, нібито ця нація існує» (Хью Сетон-Вотсон). В цей історичний час кожна нація діє як «співтовариство почуттів, що знаходить своє адекватне втілення лише у власній державі, і природно прагне створити її» (Макс Вебер). Більше того, цілком нормальним є те, що «будь-якій національній спільноті судилося в той чи інший момент являти себе в іпостасі «обраного народу». Цей романтичний сплеск почуттів і відповідна піднесена поведінка, як бачимо, не минула й старі нації Європи» (Етьєн Балібар).

Жити «як люди» – прагнення зрозуміле й виправдане. Тут Україна у своїх пориваннях нічим не відрізняється від інших народів світу. Інша справа – практична реалізація розбудови власної державності в ролі «обраного народу», бо багато залежить від здатності національної еліти мобілізувати суспільство і повести його за собою. Однак, щоденна практика знову й знову спонукає нас шукати втіху в Святому Письмі, бо час лиха, що нині спіткав Україну, часто-густо засвідчує: «Знову я бачив під сонцем, що біг не у скорих, і бій не в хоробрих, а хліб не в премудрих, і не в розумних багатство, ні ласка – у знавців, – а від часу й нагоди залежні вони!» (Еклезіаст).

Двадцять п'ять років суверенного правління, впродовж яких нам так і не вдалося вийти на рівень ВВП 1990 року, помітно остудили наш романтичний запал «обраного народу», характерний для перших років після проголошення суверенітету. Замість запитання «Ким ми були?» на порядок денний було висунуто суворе у своїй повсякденності: «Ким ми, врешті-решт, є нині?».

І тут картина виявилася геть неоднозначною. З одного боку, всупереч заявам деяких високих керівників країни про те, що, мовляв, «віддача від науки – нуль», Україна посіла 7 місце в ТОП-15 країн з середнім рівнем

доходів за якістю заявок, поданих на здобуття патентів. У загальному підсумку за динамікою кількості заявок на реєстрацію інновацій Україна опинилася в 20-ці лідерів світового науково-технічного прогресу.

Однак, з другого боку, сьогодні лише в поодиноких випадках запатентовані ідеї українських учених впроваджуються у вітчизняне виробництво. В країні не створені належні умови для роботи молодих висококваліфікованих фахівців – багато з них не можуть знайти належну роботу у своїй країні й змушені шукати її за кордоном. Що найголовніше, в державі не створені належні стимули для розвитку високотехнологічної промисловості.

Тут не треба бути великим провидцем, щоб зробити узагальнення: продуктивні сили України, хай поки що в окремих галузях, вочевидь уже переросли виробничі відносини. Питання лише в тому, коли набереться «критична маса» нового покоління, що рішуче поставить на порядок денний проблему суспільної модернізації. В усякому випадку уже складається класична передумова того, що Збігнев Бжезінський охарактеризував як «глобальне політичне пробудження», де новітні «потенційні революціонери» – студентство й молоді спеціалісти – «являють собою еквівалент воєвничого пролетаріату XIX і XX століть».

Останнім часом відбулися певні зрушення й в іншій площині самоідентифікації – «Ким ми були?». Зокрема йдеться про осмислення новітніх даних генетики у визначенні «портрету нації» через ДНК, коли вчені зіставляють прадавні ДНК із викопних решток людей минулих тисячоліть із сучасним «геномом нації». Методика професора Кембриджського університету Пітера Форстера дає можливість зазирнути в родовід кожної людини на 10 а то й на 30 тисяч років вглиб віків і віднайти її антропологічні корені. Нічого sensationного в цій програмі не міститься. Приміром, французам не треба доводити, що вони є нащадками галів, хоча у своїй самоназві відштовхуються від германського племені франків. Зовсім іншу реакцію знаходимо ми, коли справа доходила до походження українців.

А тому не може не радувати той факт, що замість спекулювати на понятті «арії», останні наукові дослідження засвідчують, що свій вклад у генофонд сучасних українців внесли й трипільці з кельтами, й угро-фіни з варягами, й скіфи

з арабами. А це спростовує будь-які домисли – чи то про «вищість», чи то про «меншовартість» українців – ми просто є нащадками автохтонного населення, яке має довгі тисячоліття історії на своїй землі, так само як й інші народи на своїй.

Проте слід зважати на одне аж надто важливе для науки застереження: будь-яке прив'язування біологічного носія спадковості до етносу є невірним по суті. Тут мова йде про різні системи координат: генофонд визначає лише концентрацією генів у певному ареалі, а належність до того чи іншого народу визначається самосвідомістю людини. Гени дозволяють слідкувати за ходом біологічної популяції впродовж віків і тисячоліть. Однак почуття спільності історичної долі етносу, а згодом нації, ґрунтується на феномені колективної суспільної свідомості, феномені культури.

Радує те, що останнім часом ми все далі відходимо від байок різноманітних «гуру» і все більше опираємось на дані науки. А вона стверджує: «Жодна нація не володіє етнічною базою від природи, нації набувають її в міру того, як соціальні формації націоналізуються, як населення, котре вони включають чи розподіляють або ж над яким панують, «етнізується», тобто починає уявляти себе в минулому чи майбутньому так, нібито воно утворювало природне співтовариство, яке має ідентичність витоків, культури й інтересів, що стоїть вище індивідів та соціальних умов. Ця видумана етнічність не просто так співпадає з ідеальною нацією, що стає об'єктом патріотизму, однак етнічність для ідеальної нації необхідна, тому що без неї нація залишиться всього лише ідеєю чи добровільною абстракцією: патріотичний заклик не мав би адресата» (Етьєн Балібар).

Коли відштовхуватися від визначення Ернеста Ренана в його знаменитому есе «Що таке нація?», то поняття «нація» належить скоріше до сфери соціальної психології, культури й моралі, а вже звідти – до політики. Щоправда, лише політики мають дати відповідь на третє запитання самоідентичності – «Ким ми хочемо бути?». А це вимагає як здатності політичної еліти представити народу конкретний суспільно-політичний проект на майбутнє, так і наявності політичної волі задля реалізації цього проекту. Як зазначав Е. Ренан, «нація – це кінцевий результат тривалої роботи, жертвованості й відданості... Спільна слава

Перша редакція Конституції України, 1996 р.

в минулому; прагнення разом здійснити ще раз щось велике в сучасному — ось головна умова для того, щоб бути нацією... Нація — це велика спільнота, створена розумінням, усвідомленням жертви, принесеної раніше, і готовністю до нової. Вона існувала в минулому, вона відновлюється в сучасності реальною дією: розумінням, чітко висловленим прагненням продовжити життя спільноти. Існування нації... — це щоденний плебісцит».

Динаміку суспільного поступу визначає, врешті-решт, потенціал напруги між набутим досвідом нації та горизонтом її устремлінь. Доводиться зважати на те, що чим менш осмисленим є досвід минулого, тим більш утопічними стають проекти на майбутнє. І навпаки — чим вищий рівень самоусвідомлення власного досвіду, тим реалістичнішими при самовизначенні нації стають конкретні плани і завдання її модернізації.

Отже, на межі третього тисячоліття, в пограничній ситуації «гібридної війни» перед Україною на весь зріст стала проблема визначення своєї національної ідентичності. І кожен із нас, і суспільство в цілому мають зрозуміти й оцінити, яке місце ми посідаємо в сучасному світі, наскільки унікальним і неповторним є пройдений нами шлях. Врешті-решт, усі ми перейняті турботами про прийдешнє — що нам судилося в майбутньому. Не буде перебільшенням сприймати наш час як епоху ідентичності — пошуку кожною людиною уявлення про самоцінність людського життя в його співставленні з цивілізаційними надбаннями, культурою та історією як минулих, так і нинішніх поколінь.

Ця незбагненна нація: «етнічна» чи «громадянська»?

Поняття «ідентичність» навряд чи стало б таким популярним, якби до нього не долучився прикметник «національна». А до того ж про актуалізацію національного чинника часто згадують у негативному контексті, наголошуючи на численних міжетнічних, расових та міжконфесійних конфліктах у багатьох регіонах світу. У останні роки існування Радянського Союзу на різноманітних політнавчаннях партійних пропагандистів можна було почути такі сентенції: «є нова історична спільнота — радянський народ, а усі ті нації — то видумка націоналістів».

Радянський лад відійшов у минуле, а тим часом національний фактор у формі «вибуху етнічності» став повсякденною реальністю. Більше того — національна ідентичність стала зворотною стороною нестримного і неоднозначного процесу глобалізації. З одного боку, процес глобалізації вторгається у наше повсякдення, руйнує і підпорядковує собі традицій-

ний спосіб життя. Але з другого боку, ця ж глобалізація спонукає до відтворення наявних і породження нових резервів соціального існування людства. Позиціонуючи себе в ролі дуальної опозиції до процесу «глобалізації», оця всюдисуща «національна ідентичність» виступає як самоописання, самопрезентація нації до зовнішнього світу, що передбачає оцінку як «себе», так й «інших». У підсумку, ми спостерігаємо своєрідний парадокс, коли національна ідентичність актуалізується самим процесом наростання світового глобалізаційного процесу або й усупереч йому.

Цей процес має свої глибокі психологічні корені. У сучасному глобалізованому світі людина все більше губиться у різноманітних міських агломераціях, у велелюдному вуличному натовпі, втрачає відчуття своєї людської «самоті». Старі універсальні структури й інституції підтримання соціальної згуртованості часто виявляються недейовими. Йдеться передусім про різноманітні соціальні, корпоративні, політичні й релігійні форми колективної ідентичності, які або ж ослабли, або настільки обюркотилися, що втратили свою духовну, сакральну сутність. За цих умов етнічні структури виявилися здатними плекати в людях ціннісні орієнтації, більше того — забезпечувати почуття стабільності й безпеки — аж до фізичного захисту. Культура й моральна спадщина поколінь повертають свою роль і значимість у житті людини й суспільства, оскільки, врешті-решт, «не в політиці і не в економіці, а в культурі втілюються цілі суспільства» (Микола Бердяєв).

Однак не все так просто й однозначно. Проблема національного самоусвідомлення ускладнюється тим, що в добу індустріалізму в Україні, як в СРСР в цілому, так і не було сформовано громадянське суспільство. На практиці за умов радянської дійсності абстрактно-правові засади впроваджувалися в життя тоталітарним партійно-державним репресивним апаратом. Тому, здобувши незалежність, Україна мала пройти в «наздоганяючому режимі» дві фази суспільного розвитку, притаманні індустріальній добі: 1) становлення громадянського суспільства; 2) завершальний етап формування національної самосвідомості. Водночас ми маємо відповідати й на виклики глобалізму з їх гіпертрофією споживацьких потреб «золотого мільярда», для задоволення яких потрібно мобілізувати енергетичні, сировинні, природні, екологічні й інші резерви всієї планети. І тут тяжіння до осмислення національної ідентичності стало сприйматися як свого роду прагнення зберегти цілісність моральних чеснот окремої людської особистості та традиційних людських спільнот перед загрозою нівелювання з боку такої «універсальної» цінності капіталізму, як гроші. Саме

на цій основі в Україні спалахнув інтерес до європейського досвіду утвердження «соціального солідаризму» і наповнення його сучасним розумінням «національної ідентичності».

Оскільки формування громадянського суспільства в нашій країні відбувається вкрай повільно й неоднозначно, дехто вже готовий оголосити про провал здійснення проекту громадянської нації в Україні як територіально-політичного утворення. Натомість суспільна увага наворачтається до проекту розбудови нації лише на етнічній основі. Деякі дослідники, навпаки, наголошують на принциповій різниці між двома типами націоналізму: етнічний націоналізм, мовляв, заснований на ідеології винятковості й заперечення багатоманітності, а громадянський націоналізм ґрунтується на ідеології солідарності й визнання багатоманітної єдності.

Постановка питання — «або політична, або етнічна» основа нації — є некоректною, такою, що штучно драматизує проблему. Національна свідомість, як відомо, не однорівнева. Вона має, принаймні, два аспекти. Перший — громадянський: нація складається з громадян, які прямо чи опосередковано беруть участь у створенні законів, їх прийнятті та в процесі управління через місцеві й центральні органи, суди, а також політичні партії та різноманітні добровільні товариства. Тому доцільно говорити саме про «громадянську», а не «політичну» націю, бо не політичних націй взагалі не буває, а нація є етносом, який утверджує свою національну державу.

Разом з тим, було б некоректно відкинути другий аспект — етнічний. Нація є спільнотою людей, об'єднаних однією мовою, культурою, традиціями, історією, економікою і територією. Інтелектуальний світ чудово розуміє специфіку регіонів та окремих країн. У деяких націях перший аспект переважає над другим: наприклад, французи, швейцарці й американці — нації, насамперед, «громадянські», тоді як німці й східноєвропейські народи — швидше «етнічні».

Утім, поняття «громадянська нація» та «етнічна нація» є лише своєрідними «ідеальними типами», які в чистому вигляді майже не трапляються в житті. Вироблення оптимального підходу до визначення національної ідентичності може стати основним для забезпечення сталості й злагоди в суспільстві, а також запорукою міцності держави не в меншій мірі, аніж конституція, армія й надійно захищені кордони. Адже громадянин такої спільноти бере на себе відповідальність перед минулими й майбутніми поколіннями, приймає історичну версію спільного минулого з його драмами й здобутками, готовий словом і ділом прискорювати досягнення поставленої мети. Для нас соціокультурне ядро країни та її цивілізаційну

сутність становлять, насамперед, люди, які не мислять себе поза історичним досвідом свого народу, сприймають соціонормативну культуру спільноти — її розуміння «добра» і «зла», «правди» і «кривди», «красивого» й «огидного» — як свою власну, з повагою ставляться до своєрідності національних меншин.

Певна річ, чинник націоналізму варто постійно тримати в полі зору, оскільки саме радикальний фундаменталістський націоналізм несе загрозу державі й суспільству загалом. З одного боку, він може виступати від імені меншин, що бажають вийти із спільної держави шляхом збройної сецесії, а з іншого — від імені більшості, оголосивши державу власністю лише однієї групи і тим самим породивши упередженість меншин та регіонів щодо української держави. Отож, ідеальною, як на наш погляд, є ситуація двох рівнів ідентичності — громадянської та етнічної, коли культура, мова й релігія більшості виступають ядром культурної сфери суспільства, довкола якого й формується нація як громадянське багатоетнічне утворення.

Сферою, у якій також відбувається самоідентифікація України, є переосмислення власних здобутків і втрат на шляху розбудови української незалежної держави. Йдеться про ідентичність щодо «самої себе», принаймні в контексті адекватності результатів реформування України, з одного боку, до задекларованих цілей політичного класу та соціальних очікувань широких народних мас — з іншого. Тому проблема набуття національної ідентичності в процесі самоописання й самопрезентації України залишається й досі актуальною. Більше того — вона потребує нагального розв'язання в контексті євроінтеграції і набуття повноцінної європейської ідентичності. Тут доречно послатися на авторитетне судження відомого науковця-економіста, члена Римського клубу Б. Гаврилишина: «Потрібно, щоб ми були кваліфіковані згідно з копенгагенськими критеріями: треба підняти ефективність економіки, підняти соціальні стандарти — ми тоді були б абсолютно нормальною державою і мали б вільний ринок з ЄС, навіть якби з якихось причин і не ставали членами ЄС».

Сьогодні ми виходимо з того, що нинішня потреба в ідентифікації України зумовлена необхідністю «усвідомити себе», зміцнити позиції й знайти союзників, зрештою — відобразити світ у системі впорядкованих образів і смислів. Суспільство матиме можливість успішно подолати період «розрухи в головах» лише тоді, коли ідентичність інтерпретуватиметься через структуру образів і смислів спільноти історичної долі нашого народу, його високої духовності й культури, через колективне «МИ» як спільноти, що утверджує громадянське суспільство й реалізує проект європеїзації суспільного життя.

Висококонкурентний і немилосердний світ

І в цьому контексті важливість Угоди про асоціацію України і Європейського союзу важко переоцінити. Вона закладає рамки для співробітництва між сторонами, що домовляються. Ту сферу співробітництва, яка обіймає розвиток політичних, торговельних, соціальних, культурних зв'язків та зміцнення безпеки. Як це заведено, Угоди про асоціацію Європейський Союз укладає в обмін на зобов'язання тої чи іншої держави щодо здійснення нею політичних, економічних, торговельних і судових реформ. І лише в обмін на виконання цих умов асоційована держава може отримати безмитний доступ до деяких, а то й усіх ринків ЄС (зокрема до ринку сільськогосподарських продуктів), а також фінансову чи технічну допомогу.

Все це так, але Угода являє собою документ на тисячу сторінок, які, зрозуміла річ, ніхто із простих громадян України читати не буде — це справа спеціалістів. Однак виконання цього документу буде стосуватися кожного. Але, як це не прикро, в короткотривалій перспективі наше життя навряд чи стане кращим, оскільки будь-який процес адаптації завжди болісний. І до цього ми маємо бути готовими. Поліпшення може наступити лише в середньостроковій, а то й довгостроковій перспективі. І щоб стійко перенести найближчий період адаптації, необхідно хоча б в загальних рисах зрозуміти, що іншого нам не дано, що будь-які напівзаходи будуть лише погіршувати ситуацію і відтягувати процес оздоровлення.

А для цього необхідно усвідомити, що нинішнє українське суспільство перебуває в стані загострення кризи. А криза, як відомо, у перекладі з грецької — рішення, поворотний пункт, або стан, для котрого існуючі до того засоби в досягненні мети за існуючих умов стають неадекватними.

З одного боку, ми маємо прийти до розуміння того, що нинішній світ жорсткий, висококонкурентний і за великим рахунком несправедливий. Капіталістична система об'єднує в собі три складові: ядро, напівпериферію та периферію. Між ними складаються відносини «залежного розвитку»: шляхом нееквівалентного обміну виграє ядро (розвинуті капіталістичні країни); периферія програє («третій світ»), а напівпериферія (наприклад, так звані країни БРІК — Бразилія, Росія, Індія й Китай) посідають проміжне становище. В силу специфіки, і в цьому трагізм ситуації, Україна перебуває в зоні «подвійної периферії»: коли Росія (попри всю її конфронтаційну політику) є фактично напівпериферією Європи, а Україна до недавнього часу скотилася була до рівня периферії Росії.

Однак, з другого боку, як зазначав у інаугураційній промові Петро Порошенко, «європейська демократія для мене — найкращий спосіб державного правління, винайдений людством». А тому нічого дивуватися, «що, на відміну від нас, країни європейської спільноти побудували економіку вільної конкуренції. Нових ідей, ділової ініціативи, наполегливої праці, постійного самовдосконалення. Так буде і в Україні».

А поки що доводиться виходити з того, що є: враховуючи особливості періоду «дикого капіталізму» і специфіку олігархічно-бюрократичного корпоративізму, що домінували у нашій країні тривалий час після проголошення незалежності. За такої спадщини Україні як представниці світової периферії не позаздриш — вона фактично приречена на режим виживання в ролі «внутрішньої колонії» своїх же олігархів та «зовнішньої залежної території» міжнародних транснаціональних корпорацій, які викачують із неї фінанси, переводячи їх в офшорні зони. Це є самоочевидним і вкрай гнітюче сприймається населенням України, однак сьогодні, коли ми сповнені рішучості вступити в новий етап свого розвитку, громадськість має бути проінформована про кризу, якої зазнала наша країна.

Означена модель суспільної трансформації практикувалася практично на всьому пострадянському просторі, в тому числі і в Україні. У підсумку утворилася широка зона «периферійного капіталізму», яка цілком вплелася в систему економічної взаємозалежності, забезпеченої мережевими інформаційними інструментами гнучкого реагування на рівні «давоських хлопчиків» з метою прийняття ними доленосних для світу рішень.

Однак технологічно приваблива для управління мережева система сучасного капіталізму виявилася не такою вже й привабливою в гуманітарній площині на рівні конкретної людини праці. Так, їй була зовсім байдужою подальша доля переважної частини пострадянського простору. Власне, як і доля решти світу за межами «золотого мільярда». Те, що соціальна нерівність досягла в сучасному глобалізованому світі воістину фантастичних масштабів, вразило в січні 2016 р. навіть бувалих аналітиків Всесвітнього економічного форуму в Давосі. А й дійсно — 50% загальносвітового багатства нині належить «елітному» 1% найбагатших людей, ще майже 45% належить досить вузькому прошарку достатньо заможних людей, які складають одну п'яту частину населення Землі. Решті ж усього людства — а це десь 80% населення світу — належить лише близько 5% глобальних статків.

За умов, що склалися, виникає запитання: чи існує якась можливість для України вийти

із зони периферії та, перемістившись ближче до ядра капіталістичної світ-системи, набути хоча б статусу напівпериферії? В цілому, перспективи тут не надто оптимістичні. Ще в 2009 р. відомий український науковець-економіст Валерій Гесць попереджав урядові кола про те, що із 133 держав, що посіли місце у списку після «великої двадцятки» (G-20), всього 20 країн за останні 50 років змогли скоротити своє відставання від країн-лідерів. Решта 113 держав не змогли просунутися вперед. Більше того — 43 із них володіють лише формально державною атрибутикою, потрапивши у повну залежність від транснаціональних та регіональних корпоративних кланів. Україна, що перебувала на той час у числі названих 113 відстаючих держав, опинилася перед більш ніж очевидною загрозою потрапляння в число 43 квазісуверенних держав. І не в останню чергу через дефіцит суспільної довіри до державних інституцій, внаслідок чого не було можливості вивести із тіньового обороту як мінімум 40% ВВП, чи залучити в економіку заощадження своїх громадян, які були ретельно сховані від своєї «рідної» криміналізованої держави.

Звичайно, у світовій практиці були виключення, коли ядро капіталістичного Заходу вважало за доцільне підключити якусь державу із зони периферії чи напівпериферії у зону, ближчу до центру. Так, наприклад, у повенні роки світ був вражений німецьким чудом, а за ним — японським, південнокорейським чи тайванським. Однак тут не останню роль відіграли складові феномену холодної

війни — окупаційний американський режим плюс широкі інвестиції в інноваційне чи масове виробництво зробили свою справу.

Про це досить відверто визнав Крейг Калхун — президент американського Social Science Research Council, що відає фінансуванням соціальних досліджень. Як вважає цей дослідник, існує хибний погляд, згідно якого усе, що відбувається всередині країни, цілком і повністю залежить від того, добре чи погано управляється, а значить і розвивається ця держава. Насправді ж «успішний чи неуспішний розвиток окремої держави багато в чому визначається не її власною волею до перемоги, а тим, чого від неї хоче решта світу і наскільки він дозволяє їй успішно розвиватися. Ось вам приклад. Якщо ми хочемо пояснити економічний успіх Південної Кореї, то, ймовірно за все, ми будемо робити це, оперуючи такими фактами, як висока норма накопичень, трудова дисципліна й вдала технологічна імітація. Однак насправді ви маєте розглядати розстановку політичних і економічних сил у світі, яка привела до появи у Кореї можливості досягти усіх цих успіхів».

У нашому випадку ситуація поки що протилежна. З боку України останнім часом активно демонструється готовність до прийняття своєрідного «плану Маршалла», однак з боку Заходу якогось певного сигналу у відповідь поки що не поступало. Більше того — у зв'язку з невизначеним статусом на вершині політичної піраміди України (відсутність легітимного президента до виборів у травні 2014 р.), Брюссель став маневрувати з підписанням Угоди про

асоціацію України з Європейським Союзом — розбивши Угоду на частину політичну і економічну. Не виключено, що європейці на той час просто сумнівалися в здатності України реалізувати цей важливий документ. Слабкість українського уряду тоді їх просто лякала. За існуючої кризової ситуації вистраждана з такими зусиллями Угода могла бути проваленою, або ж, у всякому випадку, дискредитованою. За цих умов, звісна річ, мали бути зроблені відповідні кроки з українського боку на шляху утвердження демократії.

Характер виборів Президента України продемонстрував консолідацію усіх патріотичних, проукраїнських, проєвропейських сил: «Навколо ідеї незалежності, свободи, гідності, правової держави, європейської інтеграції об'єдналася вся Україна і все світове українство. Народ своє вагомим словом сказав. Під час революційних подій. Під час спротиву агресії. Під час виборів. Тепер черга — за нами, за владою».

Але й владі тут не позаздриш. Не в останню чергу їй доводиться шукати взаєморозуміння з представниками великого капіталу. Хоча б для того, щоб заручитися їх підтримкою щодо зміни правил гри, які до останнього часу культивувалися олігархічним капіталізмом. Чи підтримають олігархи курс на демократизацію країни? Поки що все не так однозначно. Судячи із загострення ситуації в Донбасі, там відбувається подвійна гра, коли ті чи інші фінансово-промислові групи намагаються виторгувати в урядових кіл пільгові умови для ведення свого бізнесу. Отже, залишається не лише сподіватися, але й докладати максимальних зусиль. Президент України Петро Порошенко це усвідомлює: «Ми здолаємо всі труднощі. Відстоїмо територіальну цілісність нашої держави, забезпечимо мир та спокій. Нас уже ніхто не оберне в рабів криміналу та бюрократії, в прислужників колоніальної влади».

Глобальне політичне пробудження

А чи нема тут якогось елемента нездійснених надій і сподівань? Далєбі що ні. Як говорив у свій час Віктор Гюго, «можна протистояти нашестю армій, але неможливо зупинити ідею, час якої прийшов». Щоправда, закономірно виникає запитання: а чи прийшов для нас цей час? І друге: а яка ж магістральна ідея нашого часу?

Не претендуючи на оригінальність, пошлемося на авторитет Збігнева Бжезінського. Магістральною ідеєю XVIII–XIX століть, вважає він, була ідея свободи. В XX ст. — ідея захисту демократії від тоталітаризму. А в XXI ст. лідируюче місце посіла ідея універсальної людської гідності. Універсальність останньої ідеї полягає в тому,

що вона, з одного боку, вміщує в собі ідеали свободи і демократії, а з другого — принципи поваги до культурного розмаїття і націленості на ліквідацію соціальної несправедливості. У цьому й полягає суть і основний напрям «глобального політичного пробудження».

Що ж являє собою це «глобальне політичне пробудження», яке піднесло ідею універсальної людської гідності? Адже і в Україні, за оцінкою Петра Порошенка, «переможна Революція Гідності змінила не лише владу. Країна зробилася інакшою. Іншими стали люди. Настав час невідворотних позитивних змін».

За роки незалежності в Україні виросло нове покоління, яке налаштоване на максимальну реалізацію свого потенціалу. Однак, ситуація не лише в Україні, але й у всьому світі складається так, що для одних перспективи можуть бути навіть блискучими, але для інших досить невиразними. Як зазначає Мануель Кастельс, за допомогою сучасних інформаційних технологій, провідні транснаціональні компанії можуть відшукати й найняти необхідних для фірми людей, якщо вони, умовно кажучи, будуть перебувати навіть у Сахарі. І навпаки, ці фірми не цікавляться тими людьми і регіонами, які не втягнуті в сучасне інноваційне чи масове виробництво і не являють собою інтересу для глобального капіталу ні в ролі виробників, ні в ролі споживачів.

Відчайдушні спроби деяких депресивних регіонів світу стати частиною глобальної економіки, уникнути маргіналізації наптовхуються на те, що міжнародна організована злочинність намагається використати їх для зміцнення позицій світової кримінальної економіки. У сфері промислового виробництва часто-густо цей сегмент робочих місць посідають спеціалісти, які за інших обставин не мали б взагалі шансів влаштуватися на роботу. Відсутність конкуренції з боку більш освічених людей занижує їх мотивацію до підвищення професійного рівня — бо ж замінити цей контингент малокваліфікованої робочої сили практично ніким.

У підсумку на периферійному ринку праці України зримо проявила себе тріщина загального глобального розколу. Вона утворилася між традиційною індустріальною «родовою» працею, з одного боку, і «самопрограмованою» працею нового інформаційно підготовленого покоління — з іншого. А лінію вододілу між ними (що поглиблюється) проклала освіта. Для представників «самопрограмованої» праці на перший план виходить освіта як можливість і здатність «перепрограмувати» себе відповідно до безкінечних змін і нових завдань в процесі удосконалення й ускладнення виробництва. Однак, для цього контингенту новітніх спеціалістів необхідне й нове інноваційне

виробництво. А замість нього в Україні все ще працює старе, що залишилось від радянських часів, «трофейне» обладнання, на котрому працюють старші за віком представники «родової» праці, яких ніщо не стимулює до «самопрограмування» й підвищення знань.

Зазначені тенденції характерні не лише для України, але і для решти світу — ситуація економічної депресії завжди і всюди негативно відбивається на долі молоді. Так, Лайза Кан, економіст з Єльської школи менеджменту, порівняла кар'єру випускників університетів, які закінчували навчання в роки безробіття, з кар'єрою тих, чий випуск припав на період економічного піднесення. Ті, кому не поталанило, показали у підсумку набагато гірший результат, причому не лише у перші роки після закінчення університету, але і впродовж усього життя.

Коментуючи зазначену тенденцію, лауреат Нобелівської премії Пол Кругман пише: це і є «руйнівний ефект тривалого безробіття: якщо людей, котрі тривалий час залишаються без роботи, починають розглядати як нездатних її знайти, в довготривалому плані це призводить до скорочення ефективної сили економіки, а відтак, до зменшення її продуктивності. Десь у такому ж становищі опиняються випускники університетів, які змушені погоджуватися на роботу, що не вимагає отриманих ними при навчанні професійних навичок: час їде, і вони можуть відкрити для себе, що зведені до рівня некваліфікованих працівників, в крайньому разі, в очах потенційних працедавців, що робить освіту непотрібною».

Проблема погіршується тим, що коли — і якщо — економіка врешті-решт починає відновлюватися, вона стикається з обмеженнями виробничої здатності. Стає зрозумілим, що без зміни політичного курсу економіка ще довго буде залишатися кволою. І така тенденція аж ніяк не радує нинішнє керівництво України. Десятки і сотні тисяч людей постійно знаходять і втрачають своє робоче місце, часто скочуючись в структури тіньової, якщо

не кримінальної економіки. Все це переростає в людські кризи, провокує хвороби, тяжіння до наркотиків/алкоголю, загрожує втратою заощаджень і потраплянню в кредитний капкан. Збільшується прошарок людей, де межа між соціальними виключенням і щоденним виживанням все більш розмивається. Частина колишнього радянського сегмента спеціалістів і науково-технічних працівників все ще намагається утриматися на плаву, не скотитись до рівня люмпенізованої робочої сили соціально недієздатних людей. Разом з тим, стихійно вибудовується справжня спіраль виштовхування людей з виробничого циклу (та й справжнього соціального виключення), яка веде до особистісної деградації.

Розкол в соціальній структурі робочої сили вніс з собою і політичне протистояння молоді: освіченої, з одного боку, і малоосвіченої молоді — з іншого. Цей розкол зримо поглиблює розмивання не лише залишків класової, але й національної солідарності. Але увесь трагізм ситуації полягає в тому, що цей освітній ценз провокує соціальне виключення одних і других. З одного боку, суспільству виявляються непотрібними освічені й потенційно креативні представники майбутнього постіндустріального суспільства (їх цінність і значимість як виробників/споживачів не затребувана чи примітивно ігнорується). І навпаки, з другого боку, малоосвічена молодь депресивних регіонів теж часто-густо залишається без роботи і примітивно використовується в ролі «штурмовиків», що відстоюють ідеали віджилих форм індустріального суспільства. У свій час, і одні й другі, опинилися на Майдані. Лише студентство провідних університетів ми побачили по один бік барикад на Євромайдані, а малоосвічену молодь депресивних регіонів країни, так званих тітушок, — по другу на Антимайдані.

Ось цей клубок проблем і засвідчив нам, що об'єктивно народжені на переломі тисячоліть «міленаріуми» (як освічені, так і малоосвічені) політизуються щоденно і щогодинно. Лише одні стали розуміти, що коли не візьмуться за

Революція Гідності, 2014 р.

політику, то політика візьметься за них. Адже не дарма одним із найчастіше використовуваних понять в часи інтерв'ю на Майдані було – «ДІСТАЛИ». Однак є й інші – молодь, яка живе «по поняттям», які привили їм куратори депресивних регіонів. Обидві ці групи молоді поставлені перед вибором альтернативи: яка система влади і форма державності є для них найбільш прийнятною? Судячи з усього, вузькоспеціалізований труд, пов'язаний з індустріальним виробництвом, конвеєром – тяжіє до «сильної руки». І навпаки: «самоорганізований» труд інформаційного суспільства тяжіє до децентралізації владних повноважень і утворення сучасної геометрії влади.

Осмилюючи все пережите, чи можна було в цій ситуації ставити запитання: «хто кого»? Адже це – два контингенти переважно молодих громадян однієї і тієї ж України? Саме їм було суджено жити разом і адекватно відчувати на собі «спільність історичної долі». Необхідно було аж надто постаратися, щоб розбудити ненависть в цих молодих серцях, переслідуючи свої власні корисливі інтереси і відсікаючи тим самим Україну від цивілізованого світу. А потім ще й звинувачувати «міленаріумів» у екстремізмі!

Нинішнє керівництво України виявляє усе більшу стурбованість і навіть тривогу, викликану економічними кризами і соціальним виштовхуванням молоді із суспільних процесів. У своїй інаугураційній промові Президент України Петро Порошенко чітко визначив майбутній магістральний тренд досягнення суспільної консолідації: «Наявність роботи – це те, що дає людині можливість жити безбідно. Найбільше професійне задоволення я досі отримував саме від створення робочих місць. Що може втішати людину більше, як праця та гідна зарплата за неї? Робочі місця мають організувати підприємці. А от справа глави держави – це забезпечення таких умов, коли ніхто і ніщо не заважає працювати. Держава цінуватиме вклад роботодавця та платника податків в економіку та соціальну сферу. Забезпечення людей роботою та гідною оплатою – перша гарантія внутрішнього миру та національної безпеки. Хоча управління економічними процесами належать до компетенції вільного ринку або Уряду, Президент як гарант Конституції зобов'язаний забезпечити умови для інноваційної економіки та соціальної справедливості. Справедливий розподіл багатства – це нагальна вимога часу. Але перш ніж національне багатство ділити, його треба примножити. Україна має все необхідне, щоб забезпечити людям європейський добробут».

Таким чином, наше суспільство все більше наближається до консенсусу – його вже

не влаштовує авторитарна політична мобілізація. Всупереч складності й неоднозначності поточного моменту в Україні, ми маємо чітко усвідомити, що в довготривалому плані лише демократична участь може бути найліпшою гарантією як соціального прогресу, так і політичної стабільності.

Про імператив толерантності

У нинішньому глобалізованому світі характер загрози безпеці людини не просто змінився – він суттєво наростає, набирає небачених раніше рис і нових джерел походження. Свідчення тому є й нинішня ситуація в Україні та довкола неї. «Гібридна» форма воєнного конфлікту на південному сході України засвідчує, по-перше, що не існує чіткої межі між національною та міжнародною безпекою. А, по-друге, воєнний фактор стає лише одним із багатьох складових національної та світової стабільності, таких як: економічний розвиток, суспільно-політична зрілість суспільства, захист навколишнього середовища і збереження природних ресурсів, забезпечення дотримання прав людини тощо. По-третє, насилля дедалі більше виступає під личиною ненасилля, а то навіть й миротворчості. На цей феномен було звернуто увагу президентом Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) Клаусом Швабом в Давосі 2016 року: в наші дні й надалі «буде все більше стиратися різниця між такими поняттями, як війна і мир, воююча і невоююча сторони, і навіть насилля і ненасилля».

Недооцінка усіх цих факторів стає чинником загрози як національній безпеці України, так і світу в цілому. Все це засвідчує необхідність опрацювання нової – соціальної – концепції безпеки, що враховувала б її гуманітарні, культурні й соціальні аспекти.

Одним із провідних пунктів такої соціальної концепції безпеки мав би стосуватися національної ідентичності в контексті культивування в українському суспільстві терпимості й довіри між людьми, або, іншими словами, плекання толерантності міжлюдських відносин. В Декларації принципів толерантності (ЮНЕСКО, 1995 р.) це явище визначається як «цінність і соціальна норма громадянського суспільства, що виявляє себе в праві всіх індивідів громадянського суспільства бути різними, в забезпеченні стійкої гармонії між різними конфесіями, політичними, етнічними та іншими соціальними групами, повазі до різноманіття різних світових культур, цивілізацій і народів, готовності до розуміння і співробітництва між людьми, що відрізняються зовнішнім виглядом, мовою, переконаннями, звичаями і віруваннями». Визначення толерантності

в Преамбулі Статуту ООН також тлумачиться в подібний спосіб: «проявляти терпимість і жити в мирі один з одним, як добрі сусіди». Тобто толерантність розглядається як умова успішної соціальної інтеграції в систему суспільних відносин, що полягає в умінні жити в гармонії як самому з собою, так і зі світом людей – як на мікро-, так і на макрорівні.

Це, так би мовити, той ідеал, до якого маємо прагнути, але досягнення якого вимагає часу й терпіння, з огляду на конкретну фазу суспільного розвитку тієї чи іншої країни, яка й забезпечує відповідну ресурсну, соціально-політичну та правову базу для реалізації поставлених завдань.

Саме тому в 50–60-ті роки ХХ ст. європейський інтеграційний проект дещо відтіснив націоналізм на периферію суспільного життя. Відтак ідея толерантності як пріоритетної лояльності до національної держави значною мірою ослабла. Натомість толерантність стала сприйматися насамперед як лояльність до системи європейських цінностей. Однак загострення соціальних проблем за нинішньої фінансово-економічної кризи знову поставило проблему толерантності в критичну ситуацію. Криза соціальної держави та політики мультикультуралізму зримо засвідчили необхідність актуалізації проблеми толерантності у напрямі наближення до національної держави та усталеного способу життя національної більшості. У ряду цих настроїв і частка представників правих націоналістичних сил, обраних до Європарламенту, стала все більш відчутною.

Системна криза, яка охопила нині українське суспільство, спонукає нас до пошуків моделі консолідації держави-нації, подолання ксенофобії й конфесіональної нетерпимості, та утвердження толерантності між людьми. Звісно, що на цьому шляху не слід нехтувати досвідом інших країн, насамперед європейських. Але було б помилкою вдаватися й до імітації сучасних західних моделей, замість ретельного аналізу власних (національних чи регіональних) джерел, що породжують острах до чужих «Інших» та нетерпимість до них. А без цього не обійтись, оскільки досить часто зустрічаються заклики до радикального викорінення ксенофобії з нашого життя.

Що й казати, ксенофобія – негативне, або й вороже ставлення до «іншого», несхожого за національною чи релігійною ознакою – не найкраща риса сучасної людини. Однак було б неправильним вважати це якоюсь суб'єктивною людською вадою, оминаючи при тому вагомий об'єктивні фактори наростання ксенофобії. А корінь зла саме в них. З точки зору академічної науки, ксенофобія, як це не дивно для

«здорового глузду», є «нормальною» реакцією суспільств, що модернізуються, на ослаблення колишніх територіальних, етнічних, соціальних і конфесійних бар'єрів, характерних для традиційного суспільства. Вона являє собою форму архаїчного захисту від реальних чи уявних загроз при наростанні кризових явищ, коли населення стикається з ситуацією обмежених ресурсів виживання, а тому намагається захистити свої позиції та інтереси.

Тоді почуття небезпеки і тривожності переростає в агресивні дії щодо приїжджих, «інородців» та «іновірців». Виникає потреба в наростанні власної згуртованості «своїх» проти «чужих», у підкресленні необхідності захисту власних позицій і цінностей. Отже, ксенофобія являє собою реакцію невпевненого в собі суспільства чи окремих груп і верств, що не мають надій для сприятливих перспектив на поліпшення свого становища. Ці люди бояться ускладнення суспільної системи, впливу зовнішнього глобалізованого світу, намагаються законсервувати звичайний для них спосіб життя, світ ідей та систему цінностей, до яких вони звикли. Ті кризові явища, що відбуваються нині в Україні, штучно підживлюваний спалах «євроскептицизму» – є ні чим іншим, як так званою совковою реакцією на перспективу європейської інтеграції.

За цих умов при опрацюванні політики консолідації українського суспільства слід враховувати наростання ризиків від політики «мультикультурності». Відомий керівник «Левада-Центру» Лев Гудков описує цю ситуацію таким чином: «Можна сказати, що саме по собі існування різнокультурних укладів і способів життя виявлялося можливим або в традиційних етностанових спільнотах, де кожній етнічній спільноті відводилося своє віками закріплене місце, або ж лише при умові завершення фази національної консолідації етнічної більшості, виникненні розвинутої сучасної національної держави, з якою ідентифікує себе більшість, тобто після переходу даної країни до постіндустріального чи постмодерного суспільства, достатньо сильного і гнучкого, щоб цінувати і користуватися благами культурної гетерогенності».

Іншими словами, для введення політики «мультикультурності» країна має увійти спершу у фазу «розвинутої сучасної національної держави» і постіндустріального суспільства, яке буде здатне забезпечити високий рівень життя і соціального благополуччя. В той же час, за умов падіння ресурсної бази (з чим ми зіткнулися нині), будь-які кроки в бік «мультикультурності» призведуть до ризику появи вогнищ сепаратизму. «Мультикультурність», яка вже стала загрозою навіть для Німеччини,

Франції та Великої Британії, може стати реальною небезпекою для України, оскільки, як стверджує академічна наука, «найбільш важкими і небезпечними своїми конфліктами, загрозами масових зіткнень, кровопролиттям виявляються не ранні, а середні періоди процесів модернізації – фази завершення інституціоналізації національної культури».

Отже, звинувачення сучасної України в тому, нібито вона проводить політику насильної «українізації» російськомовного населення (переважно українського походження, але русифікованого за часів Російської та Радянської імперій) є результатом злісних політтехнологій, які відверто ігнорують наявність закономірних об'єктивних фаз суспільного розвитку. Застосування таких, ворожих до України, політтехнологій свідомо провокує етнічне протистояння україномовного та російськомовного населення України, підштовхує його до конфлікту.

З урахуванням зазначеного і проблема ксенофобії має формулюватися не як завдання ліквідації ксенофобських настроїв, а лише їх контролю і пониження до якихось суспільно допустимих і адміністративно регульованих форм. Зведення ксенофобії до «нецивілізованості» чи дикунства є крайнім спрощенням і вульгаризацією проблеми. Чи не найкращий приклад подолання ксенофобії продемонстрували країни Балтії, утверджуючи в повсякденному житті відчуття благополуччя, розвиненості, європейської окултурності повсякденного побуту. Такий впевнений поступ соціально сильних і цивілізованих спільнот нейтралізує і пригнічує будь-які можливі спалахи агресії стосовно національних меншин у цих країнах. Так, міграція російського населення з країн Балтії на історичну батьківщину є практично нульовою. А все тому, що російський контингент в цих країнах без особливих конфліктів сприйняв свою нову роль і засвідчив спокійне ставлення до корінного населення.

І навпаки, стан неблагополуччя в Україні, до якого довела кримінальна влада, значною мірою «стимулювала» і «полегшила» можливість нав'язати якійсь частині російськомовного населення уявлення про неприязне ставлення до них. Саме на цьому полі деякі політичні сили й збирають нині свій кривавий урожай.

Отже, сама логіка подій спонукає нас до визначення тих меж толерантності, які забезпечують права людини на самозбереження, гарантують її права на вільні судження і діяння до тих пір, доки вони не становлять небезпеки для держави. У такій системі координат проблема ідентичності перемешується з проблемою суспільної безпеки, що, на нашу думку, є сьогодні вкрай важливо для України. А це вимагає

від нас активної громадянської позиції. І тут термін «толерантність» хоча й використовується здебільшого як синонім «терпимості», набуває вже нового змісту: під ним ми розуміємо активну соціальну поведінку, до якої сучасна людина має прийти добровільно й свідомо.

Пріоритетність діалогу

Для досягнення атмосфери толерантності та порозуміння серед мільйонів українських громадян, як ніколи актуальним є розв'язання проблеми самоідентифікації України у всесвіті сучасного міжнародного співтовариства, у з'ясуванні рушійних сил нинішнього світового процесу та головних трендів сучасності, формування суспільства соціальної згуртованості, в якому політика подолання бідності, корупції та дефіциту демократії визначається як провідна сфера відповідальності з боку держави. Цей шлях пройшла повоєнна Європа, забезпечивши тим самим надійне підґрунтя пониження рівня ксенофобії та утвердження толерантності. Як це трактується в оновленій Європейській соціальній хартії (1999 р.), соціальна згуртованість, консолідація розглядаються, насамперед, як здатність суспільства забезпечити рівний доступ людей до прав і ресурсів. А вже на цій основі держава має влаштувати добробут усіх своїх членів, мінімізуючи диспропорції у розвитку та уникаючи маргіналізації людей.

До того ж правлячі кола України мають чітко визначити спільну національну мету, яка б консолідувала суспільство. Одне з головних питань – освіта та інновації. Зокрема у «Білій книзі» Ради Європи (2008 р.) зазначено важливість двох сторін освітнього процесу. Перша вимога – різнобічна професійна підготовка підростаючого покоління. Друга не менш важлива вимога – «громадянське, історичне, політичне і правове навчання», а надто «у сфері культурної спадщини». Плануючи своє майбутнє і обираючи професію, молода людина має в достатній мірі усвідомлювати всі ті виклики часу, які вже нависли над людством у XXI ст. Насамперед досягнути свою власну ідентичність (як індивідуальну, так і національну) у сучасному глобалізованому світі.

Конкретизуючи ситуацію, «Біла книга» виділила навіть спеціальний розділ – «Ключові галузі знань». До них було віднесено 1) демократичну громадянськість, 2) мову, 3) історію. Особливо наголошувалось на тому, що навчання демократичної громадянськості є фундаментальним елементом для вільного, толерантного, справедливого й відкритого суспільства, для соціального згуртування, взаєморозуміння, міжкультурного та міжрелігійного діалогу

й солідарності. Щодо вивчення мов, то навіть рідко використовувані мови мають бути захищеними. Але, разом з тим, слід подбати про те, щоб «захист мов, якими говорять меншини в кожній конкретній державі, не здійснювався на шкоду офіційним мовам і необхідності їх вивчення». Викладання ж історії у демократичній Європі «має посідати важливе місце у навчанні відповідальних і активних громадян і в розвитку поваги до всіх типів відмін, заснованих на розумінні національної ідентичності».

Розвиваючи в учнях і студентах інтелектуальну здатність аналізувати та критично й об'єктивно інтерпретувати інформацію, викладання історії має допомогти уникнути повторення чи заперечення Голокосту, Голодомору, геноциду й інших злочинів проти людяності, етнічних чисток і масового порушення прав людини, для загоєння ран минулого і для розвитку фундаментальних європейських цінностей. Це й буде вирішальним фактором для примирення, визнання, розуміння й взаємної довіри між людьми.

Що ж до часових рамок розв'язання проблеми «мультикультурності», то (при безумовному пріоритеті встановлення соціальної солідарності, територіальної цілісності і єдності суспільства) необхідно буде як мінімум зміна декількох поколінь, тривала і копітка освітня робота. Врешті-решт ми досягнемо розуміння того, що формування мультикультурного суспільства – це не асиміляція, не розкочега-рювання «плавильного котла», а тривала адаптація й справжня інтеграція зі збереженням етнічної й культурної ідентичності при взаємній повазі різних культур і звичаїв один одного. Це й буде втіленням толерантності на практиці.

Над нами поки що тяжіє старе уявлення, що немає важливішої проблеми ніж економіка, виробництво, економічні блага, а все решта – то колись воно та прикладеться само собою. Досить було кинути погляд на численні передвиборчі біг-борди, де політики обіцяли навести порядок і підняти економіку. При цьому нехтується той момент, що в епоху різких трансформаційних змін суспільства важливість понять базис і надбудова міняються місцями. Тобто – в наш час інформаційного наукового суспільства надбудовою стає вже економіка, а базисом стає наукова інформація, культура, духовність. Дійсно, у свій час індустріальна парадигма була притаманною для етапу XVIII–XX століть. Але вже в другій половині XX ст. технологічна парадигма стала фрагментарно опиратися на культуру. У наш час відбувається ж становлення нової гуманітарної парадигми, яка покликана вирішити, яким чином і як скоро в цьому швидкоплинному світі віднайти сенс і мету людського існування.

Ніде правди діти, про важливість гуманітарної сфери уже стали говорити деякі провідні політики. Але в масі своїй, як складається враження, ми все ще перебуваємо в пострадянському просторі, а тому від радянської організаційної моделі далеко не відійшли. А ще гіршим є те, що серед нас навіть відчувається якась певна ностальгія за радянським минулим. Мовляв, хай там як, але в минулому все ж була якась ідеологічна парадигма зі своєю системою цінностей – комунізм, а нині й цього немає. Як наслідок, наше молоде підростаюче покоління втратило такий важливий для нього ціннісний орієнтир як «культурний герой», яким раніше були вчені-винахідники, передовики виробництва, митці та літератори. Втрачено поняття професійної честі. Людина праці, байдуже в якій сфері, чи то лікар, вчитель, інженер чи навіть і порядний бізнесмен – він, в принципі, у нинішньому широкому сприйнятті – невдаха, лузер. Героєм нашого часу став представник тіньової економіки та обслуговуюча його челядь.

Отже, влада має глибоко усвідомити, що розбудова українського гуманітарного простору, на якому виробляється український науковий, освітній та культурний продукт, стала неодмінною умовою виживання країни. Але для цього слід культивувати не лише зрілу свідомість, але й по-справжньому стратегічну свідомість, яка б несла у собі розуміння того, що ти проектуєш майбутнє не лише від виборів до виборів, а формуєш певну спадкоємну історію. Саме ця спадкоємність, відповідальність перед майбутніми поколіннями має стати провідним трендом гуманітарної політики. Але це процес тривалий, який не терпить марноти й легковажності.

Чи не найбільш поширеною фразою дня сьогоднішнього на сході України є: «Нас не чують». Ці слова лунали на київському Майдані, ці ж слова звучать нині в Донбасі. Тобто складається враження, що десь була втрачена та лінія зв'язку, яка забезпечувала можливість діалогу між владою, креативною меншістю і широкими верствами населення, на необхідності якої у свій час наголошував англійський мислитель Арнольд Тойнбі. А між тим лише такий діалог в Україні і міг би забезпечити суспільний консенсус у вирішенні проблеми «викилик – відповідь». Коли ж цей зв'язок і здатність до порозуміння було втрачено, ініціативу ведення суспільного діалогу перебрали на себе різноманітні ініціативні групи активістів, яких взимку 2013–2014 рр. кваліфікували як «екстремістів» і «бандерівців» із Майдану, а на сьогоднішній день кваліфікують як «сепаратистів» із Донбасу.

Тим часом, поняття «сепаратисти» сьогодні надто узагальнене, хоча в їх лавах перебувають зовсім різні люди. Одні з них діють на власний страх і ризик – це ті, що почувають себе скривдженими, приниженими, залишеними наодинці із своїми проблемами. Інші – це деякі представники місцевого самоврядування, представницька функція яких забезпечується мандатом довіри, отриманим ще на минулих офіційних виборах. Деякі інші – це ті, що самі оголосили себе «губернаторами», «мерами» і навіть військовими командувачами і в їх діяльності немає жодного легітимаційного підґрунтя. Не слід думати, що від діяльності цих «самопроголошених» пересічні громадяни східного регіону України стали щасливішими, бо людей залякують і сіють навколо паніку. Однак саме ці «самопроголошені» де-факто і залишаються поки що досить впливовим фактором в регіоні – як через їхню активність, так і внаслідок того страху, який вони поширюють навколо.

Саме тому так важливо, але й важко дійти порозуміння в Україні й знайти «переговорний майданчик» для обговорення назрілих проблем. При всіх недоліках, якусь подобу «круглого столу» маємо сьогодні в Мінську.

Звернемося знову до здатності творчої меншості знаходити консенсус із широкими верствами суспільства. Важливим каналом такого діалогу, як на нашу думку, могла б стати державна система політичної освіти та виховання толерантності впродовж життя. Тут не йдеться про відродження радянського Агітпропу. Скоріше було б доцільним творче переосмислення досвіду Німеччини в подоланні нацистського минулого після 1945 року. Німецька практика політичної освіти націлена як на захист громадянського суспільства від деспотизму держави, так і на захист держави від хаосу анархії. Існують фінансовані державою спеціальні комітети і організації, які займаються розвитком політичної освіти. Німецька практика довела, що така освіта забезпечує стабільність, стійкість і відтворення самого політичного процесу. В роботах німецьких авторів наполегливо доводиться думка, що диктатура взагалі не може дозволити собі політичну освіту, бо покладає всі сподівання на державну пропаганду, по-

кликану створити вірнопідданого обивателя з «гнучкою свідомістю», піддатливою до маніпулювання. І навпаки, демократія життєздатна лише тоді, якщо буде з розумінням сприйнятою і підтриманою свідомими громадянами.

Особливо слід наголосити на тому, що система політичної освіти в Німеччині виявилася досить гнучкою, постійно змінюючи формулювання цілей і висувуючи все нові парадигми залежно від появи назрілих проблем у суспільстві. Так, відразу після 1945 року в основу політичної освіти було покладено тезу Джона Дьюї, що демократія не лише форма правління, але насамперед той уклад життя, який має бути притаманним кожній людині. Відтак демократія переставала бути чимось абстрактним і віддаленим від пересічної людини, а «одомашнювалася», входила в побут життя, у звичку.

Враховуючи факт розколу німецької нації, система освіти не нагнітала ненависть до східних німців, а навпаки – вводила так звану дидактику партнерства. В міру загострення політичної боротьби між християнськими демократами та соціал-демократами в 1960-ті роки політична освіта спрямовувалася на осмислення сутності і характеру політичної боротьби за умов демократії, вивчення методики подолання розбіжностей і недопущення конфліктів. В результаті з'являється «Дидактика конфліктів» Германа Гізеке. Подальший розвиток політичної освіти Німеччини пов'язаний з інтеграційними процесами в Європі, з актуалізацією проблеми охорони довкілля. Невдовзі цей напрям отримав узагальнюючу назву «політики майбутнього», де поняття «майбутнього» виступало в якості дидактичної форми, націленої на інтеграцію суспільства. А вже події 1989 року стали приводом для принципово нової дискусії про роль політичної освіти у об'єднанні Німеччини.

Таким чином, постійна зміна парадигм у політичній освіті Німеччини забезпечувала надійну методологічну основу для відмови від застарілих поглядів і постійного оновлення світоглядних засад відповідо до назрілих проблем.

Чи варто ще раз нагадувати, що люди, позбавлені політичних знань, приречені або на безсловесність,

або на політичний вибух під гаслом «Нас не чують!». Але є й інша проблема. А чи здатні ці люди усвідомити, а тим більше сформулювати свої думки і прагнення у чіткі політичні декларації? Навряд чи так, бо практика сьогодення доводить, що політично неосвічені люди, як правило, стають об'єктом маніпуляцій різноманітних політичних угруповань.

І це вже наше недоопрацювання, коли в громадян України відсутнє розуміння основних конституційних принципів, відсутнє розуміння «права нації на самовизначення» (а не якихось певних територіальних груп населення), відсутнє розуміння принципу непорушності кордонів, відсутнє розуміння процедури та легітимності проведення референдумів тощо. Врешті-решт, чи здатні ці люди протистояти популістській риториці з приводу всіляких суспільних протиріч: тут і штучно розпалюваний мовний конфлікт, і надумані претензії на те, хто більш європейський, висококультурний чи успішніше просунутий в Україні? А надто – який регіон годувє всю Україну, а який мінтингує?

Що найголовніше – в Україні відсутнє глибоко усвідомлене розуміння «спільності історичної долі». Переважає стихія, хоча на академічному рівні історичні дослідження позначені глибокою аргументованістю. Але чи доходять історичні знання до масового читача? Так, з боку Росії цілодобово працює державний телеканал під назвою «Русский исторический канал 365 дней ТВ», а ще йдуть регулярні передачі «Русского военно-исторического общества» на телеканалі «Россия-1», де йдеться переважно про зв'язки «руського оружия». А де можна подивитися регулярні передачі з української історії? Ті, що іноді передають приватні телеканали, можна подивитися лише вночі. Прайм-тайм, як правило, відданий розважальним передачам.

Отже, осмисленої державної політики в напрямі формування «спільності історичної долі» за великим рахунком немає. А тим часом російські телеканали проповідують тезу про «меншовартість» української історії, а ми дивуємося – звідки ж з'явилася ця хвиля українофобії серед певної частини громадян України. Тут хоч які академічні напрацювання не були б здійсненими, в Україні першочергово необхідні державні медійні канали зв'язку інтелігенції з широкими верствами народу.

Що стосується політики, то тут країна здебільшого працює в режимі «від виборів до виборів», коли великі сподівання покладаються на чергові чи дострокові вибори, які, врешті-решт, мають наблизити нас до просвіченої влади. Тим часом у тіні залишається проблема громадянського суспільства, а воно, між іншим, народжується, і як кожен новонароджений поки що кричить. Тому, слід подбати, щоб у громадянському суспільстві викристалізувалися суб'єкти для конструктивного суспільного діалогу. І тут роль освіти і науки мала б залишатися провідною. Однак при існуючій системі фінансування науки і освіти ці важливі сфери національного існування приречені на животіння, а то й повний занепад.

Особливо варто звернути увагу на те, що в процесі підвищення статусу технічних вузів в університети слід було б приділити більше уваги проблемі політичної освіти, яка могла б стати важливою складовою формування громадянського суспільства, наповнення його змістом українського патріотизму. Цей процес має йти в ногу з рухом у напрямі євроінтеграції, який повинен вийти за межі приведення документів у відповідність до правової бази, і перерости в потужний тренд загальної культурної інтеграції. Широкі верстви населення мають сприйняти ідею євроінтеграції як свою, як подальший крок набуття «спільності історичної долі».

Однак опрацювання проблем національної ідентичності, толерантності та суспільної безпеки України має бути віднесене до невідкладних завдань щодо розв'язання в руслі конкретних пропозицій суспільству задля досягнення суспільного консенсусу.

Вони мають вирішуватися доступними державі шляхами – зокрема, через культуру і освіту, через державні ЗМІ, шляхом посилення бюджетного фінансування тих чи інших культурних і соціальних проектів і програм. Для України, де впродовж чверті століття її незалежності все ще залишилися невизначеними загально значимі цінності, які б потужно об'єднували українське суспільство, послідовне опрацювання соціальної концепції безпеки України та настійне проведення відповідної гуманітарної політики набули б значення одного з вирішальних факторів становлення й збереження суверенітету нашої держави.